

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) історичний _____

Кафедра історії України _____

До захисту допущено
Кафедрою _____ протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

« _____ » _____ 202_ р.

Кваліфікаційна робота
здобувача другого (магістерського) _____ рівня вищої освіти
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

«Діяльність ОУН на Харківщині в роки Другої світової війни (1941-1945рр.)»
(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) 032 «Історія та археологія» _____
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності - за наявності)

Освітня програма «Історія та археологія» _____
(назва освітньої програми)

Виконавець _____ Артур ТЕРЕНТЬЄВ _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____ Денис ЖУРАВЛЬОВ _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН НА ХАРКІВЩИНІ (1941-1945 РР.)	8
1.1. Історіографія проблеми: етапи дослідження та основні наукові підходи... 8	
1.2. Джерельна база дослідження: архівні документи, мемуарна література та періодичні видання	14
1.3. Методологічні засади вивчення діяльності ОУН на території Харківщини (1941-1945 рр.).....	19
РОЗДІЛ 2. ОУН(Б) НА ХАРКІВЩИНІ: ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.....	25
2.1. Формування організаційної структури ОУН(б) на Харківщині та її кадровий склад	25
2.2. Ідейні засади та програмові принципи діяльності бандерівців на території регіону.....	34
2.3. Основні напрямки діяльності ОУН(б): пропаганда, розвідка та збройна боротьба	40
2.4. Взаємовідносини з німецькою окупаційною адміністрацією та місцевим населенням.....	50
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН(М) НА ХАРКІВЩИНІ: ПОМІРКОВАНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ	57
3.1. Програмові засади та ідеологічні особливості мельниківського крила ОУН	57
3.2. Організаційна структура ОУН(м) на Харківщині та специфіка її діяльності.....	64
3.3. Співпраця з німецькою окупаційною владою: мотиви та форми взаємодії	72
3.4. Взаємовідносини між ОУН(б) та ОУН(м) на території Харківщини	78
ВИСНОВКИ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	91

ВСТУП

Актуальність дослідження. Організація українських націоналістів та її діяльність на території Харківщини в період Другої світової війни відображає одну з найменш досліджених, але дуже важливу сторінку в історії українського націоналістичного руху. Це стосується як більш поміркованого, мельниківського крила ОУН, так і більш радикального - революційного проводу ОУН під керівництвом Степана Бандери. Тривалий час ця проблематика залишалася на периферії наукових зацікавлень вітчизняних дослідників через помітне переважання в історіографії уявлень про виключно західноукраїнський характер діяльності ОУН. Попри це, сучасні наукові розробки та дослідження даної проблематики переконливо доводять, що українські націоналістичні організації мали значно ширше географічне охоплення та активно діяли на території всіх етнічних українських земель, включаючи східні регіони.

Вивчення специфіки роботи ОУН на Харківщині дозволяє переосмислити масштаби та характер українського національного руху в умовах німецької окупації, а також виокремити ключові особливості розповсюдження національних ідей серед місцевого населення, яке тривалий час перебувало під впливом політики русифікації, що охоплювала повністю всі сфери життя: від приватного, до соціально-економічного та політичного зокрема. Варто зазначити, що актуальність дослідження пояснюється, в тому числі, необхідністю об'єктивного висвітлення діяльності як бандерівського, так і мельниківського підпілля ОУН, оскільки в сучасній українській історіографії спостерігається певна диспропорція у вивченні цих двох націоналістичних течій. Порівняно більша частка уваги до ОУН(б) (а також до УПА) часто призводить до недооцінки ролі мельниківців у збереженні та розвитку української національної ідентичності, особливо в східних регіонах України, що також мало помітне місце під час Другої світової війни. Комплексне

дослідження діяльності як мельниківців, так і бандерівців на Харківщині дає нам можливість не лише в певній мірі відновити історичну справедливість, але й краще зрозуміти внутрішні суперечності українського національного руху, особливо в такий критичний період його розвитку як війна, що, в свою чергу, могло дуже негативно впливати на ефективність підпілля ОУН(б) та ОУН(м) у боротьбі за державний суверенітет України в майбутньому. Вивчення регіональної специфіки діяльності націоналістичного руху на території Харківщини має ряд принципово важливих відмінностей від територій Західної України. Це стосується, зокрема, етнічного складу місцевого населення, соціально-економічного та політичного укладу життя, рівня національної ідентичності й самосвідомості тощо.

Особливим «викликом» в контексті адаптації та поширення власної ідеології для представників обох течій ОУН стала саме Харківщина, адже вона на той момент мала статус одного з найпотужніших та найбільших промислових регіонів всієї України, де, очевидно, концентрувався великий прошарок представників робітничого класу, але водночас помітну роль відігравали науковці, працівники інженерно-технічної галузі, інтелігенція тощо. Це спонукало українських націоналістів, що поступово «освоювали» терени Харківщини, адаптувати свої традиційні методи боротьби та пропаганди до відповідної специфіки нового для них регіону. Відповідно, аналіз їхньої діяльності на прикладі зазначеної території України має важливе значення для розуміння головних чинників формування національної свідомості та механізмів впливу на неї в умовах культурної та етнічної неоднорідності населення.

Контекст сьогоденних суспільно-політичних процесів в Україні на тлі повномасштабного російського вторгнення дедалі більше актуалізує потребу в необхідності об'єднання українського суспільства, адже ті процеси, котрі пов'язані з консолідацією української нації, мають на меті суттєво підвищити інтерес до вивчення історичного досвіду боротьби за українську державність на всіх теренах сучасної України. Діяльність ОУН на Харківщині в роки Другої

світової війни наочно ілюструє не тільки нові можливості, а й певні обмеження в процесі поширення націоналістичних ідей в умовах німецької окупації, причому на тлі суттєвих внутрішніх суперечностей. Відтак, відповідний досвід може допомогти нам сьогодні краще зрозуміти важливі чинники та особливості формування національної ідентичності, зокрема на сході України, де вплив російських наративів та їхньої потужної пропаганди все ще, незважаючи на бойові дії, залишається досить відчутним.

Об'єктом дослідження є діяльність ОУН(б) та ОУН(м) на Харківщині в роки Другої світової війни як складової частини українського національно-визвольного руху та націоналістичного підпілля. **Предметом дослідження** виступають організаційні структури, ідейні засади, основні напрямки діяльності, форми та методи роботи обох течій ОУН, їхні взаємовідносини між собою, з німецькою окупаційною владою та місцевим населенням регіону.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1941 по 1945 роки, що відповідає часу активної діяльності ОУН на території Харківщини від початку німецько-радянської війни до остаточної ліквідації організаційних структур радянськими органами державної безпеки. Територіальні межі дослідження визначаються адміністративними кордонами Харківської області періоду Другої світової війни, з особливим акцентом на діяльності в обласному центрі та найбільших населених пунктах регіону.

Метою дослідження є комплексний аналіз діяльності ОУН(б) та ОУН(м) на Харківщині в 1941-1945 роках для визначення їхньої ролі в поширенні української національної ідеї в умовах німецької окупації.

Для досягнення поставленої мети визначено наступні **завдання**:

1. Проаналізувати стан історіографії проблеми діяльності ОУН на Харківщині та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
2. Дослідити процес формування організаційних структур ОУН(б) на Харківщині, її кадровий склад та основні напрямки діяльності в умовах німецької окупації;

3. З'ясувати ідеологічні засади та програмові принципи ОУН(м), специфіку її організаційної структури та діяльності в регіоні;
4. Розкрити особливості та еволюцію співпраці мельниківців з німецькою окупаційною владою, її мотиви та форми;
5. Проаналізувати характер взаємовідносин між ОУН(б) та ОУН(м) на території Харківщини та їхній вплив на ефективність українського національного руху;
6. Оцінити роль та значення діяльності обох течій ОУН у поширенні української національної ідеї серед населення Харківщини та їхній вплив на суспільно-політичні процеси в регіоні в період Другої світової війни.

Наукова новизна дослідження полягає в необхідності комплексного дослідження діяльності обох течій ОУН на території Харківщини, що дозволяє в значній мірі переглянути роль українського націоналістичного руху в східних регіонах України, зокрема в період німецької окупації. В ході дослідження також здійснено порівняльний аналіз організаційних структур, ідеологічних засад та методів діяльності ОУН(б) та ОУН(м) в умовах конкретного східноукраїнського регіону, окрім цього було систематизовано важливі відомості про кадровий склад, соціальну базу та форми роботи підпільних організацій, спростовано стереотипи про виключно західноукраїнський характер українських націоналістів.

Практичне значення отриманих результатів визначається можливістю застосування матеріалів дослідження у викладанні курсів новітньої історії України, регіональної історії Харківщини, а також при підготовці узагальнюючих праць з історії українського національно-визвольного руху в період Другої світової війни зокрема. Варто додати, що результати дослідження можуть бути корисними для розуміння особливостей формування національної ідентичності та національної ідеї в різних регіонах України з урахуванням їхнього конкретного історичного досвіду.

Структура роботи, виходячи із поставлених завдань, складається з трьох розділів, які дають можливість послідовно розкрити історіографічні та джерелознавчі аспекти досліджуваної теми, а також проаналізувати особливості діяльності та специфіку роботи на теренах Харківщини бандерівського крила ОУН і охарактеризувати ключові віхи діяльності мельниківців. Окрема увага була приділена взаємовідносинам обох течій ОУН в умовах німецької окупації Харківщини.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН НА ХАРКІВЩИНІ (1941-1945 РР.)

1.1. Історіографія проблеми: етапи дослідження та основні наукові підходи

Наукове опрацювання історії націоналістичного підпілля на теренах Харківщини в роки Другої світової війни вирізняється певною фрагментарністю, що суттєво контрастує з рівнем дослідженості руху опору в західних регіонах України. Якщо масштабна діяльність ОУН у Галичині чи на Волині знайшла широке відображення у працях як українських, так і закордонних науковців, то східний вектор націоналістичного руху тривалий час залишався поза фокусом системної уваги істориків. Така диспропорція пояснюється об'єктивними чинниками: меншим масштабом розгортання організаційної мережі та нижчою інтенсивністю дій підпілля на Лівобережжі порівняно із західноукраїнськими землями. Зазначені фактори ускладнювали формування репрезентативної джерельної бази, що, у свою чергу, помітним чином стримувало дослідницький інтерес до цієї проблематики.

Історіографічний процес, на мій погляд, варто розглянути поетапно. Початковий період (1950–1980-ті рр.) представлений в значній мірі доробком вчених української діаспори. Однією з перших спроб аналізу теми стала монографія Г. Полікарпенка, що побачила світ у Канаді в 1951 році¹. Варто зазначити, що у цій праці автор приділяє основну увагу подіям на західноукраїнських землях, тоді як специфіка розбудови організаційних структур ОУН на Сході України та на Харківщині зокрема, висвітлена доволі побіжно та містить обмежений фактаж. Діаспорна історіографія цього періоду загалом характеризувалася обмеженістю джерельної бази та певною суб'єктивністю оціночних суджень, що було зумовлено ідеологічними позиціями авторів та їх безпосередньою причетністю до описуваних подій, які

¹ Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни. Канада, 1951.

вони могли бачити на власні очі або чути ще свіжі в пам'яті спогади безпосередніх учасників.

Другий етап розвитку історіографії припадає на 1990-ті роки і пов'язаний із початком процесів демократизації в Україні та розсекречуванням архівних фондів. Найбільш активно вона почала розроблятися лише наприкінці ХХ ст., адже лише після того, як в Україні було розсекречено архіви КДБ СРСР та інших радянських спецслужб (в яких містилося дуже багато важливої для дослідження проблематики даної теми інформації), українські дослідники розпочали активне опрацювання значного обсягу різного роду документів, пов'язаних з діяльністю ОУН. Цей період ознаменувався появою перших ґрунтовних досліджень, що базувалися на автентичних документах радянських органів державної безпеки та трофейних матеріалах ОУН. Доступ до раніше недоступних архівних матеріалів кардинально змінив можливості дослідників та дозволив перейти від більш узагальненого до конкретного фактологічного аналізу.

Наступний етап історіографії розпочався вже в другій половині 1990-х років та характеризується появою фундаментальних наукових праць українських дослідників. Серед найбільш вагомих досліджень проблематики українського націоналістичного руху, які безпосередньо стосувалися і території Харківщини, варто відзначити роботи В.І. Сергійчука, які значною мірою заклали подальші теоретичні та методологічні основи вивчення українського націоналістичного руху на всій території України. До впорядкованих Сергійчуком праць з цієї теми увійшли маловідомі, а здебільшого й зовсім невідомі раніше документи й матеріали про діяльність ОУН-УПА в роки війни, які були ретельно опрацьовані дослідником впродовж багатьох років. Варто виділити, зокрема, його праці «ОУН-УПА в роки війни» (1996 р.)¹, та «Український здвиг, Т.5:Наддніпрянщина. 1941-1955» (2005 р.)², в яких чи не

¹ Сергійчук В. І. ОУН-УПА в роки війни. Київ, 1996.

² Сергійчук В. І. Український здвиг. Т. 5 : Наддніпрянщина. 1941-1955. Київ, 2005.

вперше було комплексно розглянуто діяльність українських націоналістів не лише на теренах Західної України, а також на території Лівобережжя.

Вагоме місце в історіографії з нашої проблематики посідає науковий доробок Ю.А. Киричука. Важливим поштовхом до подальшого розвитку історіографії того періоду стала публікація його фундаментальної праці «Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика» (2003)¹. Автор належав до числа тих дослідників, які вже за часів незалежної України розпочали системне вивчення історії ОУН-УПА та дисидентського руху, намагаючись при цьому позбавитися старих радянських ідеологічних штампів. Новий підхід Киричука полягав у тому, що в ході свого дослідження він запропонував розглядати український націоналістичний, визвольний рух не ізольовано, а як невід'ємну складову загальноєвропейських історичних процесів того часу. Притаманний йому виважений та достатньо критичний підхід у роботі з архівними матеріалами та намагання уникнути упередженості висновків суттєво збагатили вітчизняний доробок праць, що були присвячені українському національному рухові кінця першої – початку другої половини ХХ ст. Варто зазначити, що значний вплив на розвиток історіографії цього періоду мав А.М. Русначенко та його фундаментальна праця «Народ збурений: нац.-визвол. рух в Україні й нац. рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках» (2002 р.)². У своїй роботі А. М. Русначенко запропонував комплексне дослідження не лише українського націоналістичного руху в період Другої світової війни та протягом перших повоєнних років, але і аналогічних національних рухів опору в інших країнах Східної Європи, що входили до складу СРСР. Його методологічний підхід передбачав, як уже зазначалося вище, комплексний розгляд соціально-економічних, політичних та ідеологічних чинників, що впливали на діяльність

¹ Киричук Ю. А. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : Добра справа, 2003. 463 с.

² Русначенко А. М. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ : Університетське видавництво "Пульсари", 2002. 519 с.

українських підпільних організацій, а також представників визвольного руху сусідніх народів, що перебували під гнітом радянської тоталітарної системи.

Особливе місце в історіографії проблеми займають дослідження А.В. Скоробогатова, зокрема його робота «Харків у часи німецької окупації (1941-1943)» (2004 р.)¹, в якій автором було висвітлене широке коло питань, тісно пов'язаних зі специфікою та проблематикою мого дипломного проєкту, як-от: антибільшовицькі політичні сили та рухи підкупаційного Харкова, західноукраїнські націоналістичні групи та їхня діяльність, місцеві націоналісти-доленківці, взаємодія представників ОУН(б) та ОУН(м) з ними та прояви їхнього «суперництва», робота «Просвіти» тощо. А. В. Скоробогатов як харківський дослідник та фахівець з історії Другої світової війни, доктор історичних наук, професор нашого Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна мав можливість працювати з місцевими та іноземними архівними фондами та використовувати репрезентативні джерела, що робить його працю особливо цінною для розуміння саме регіональної специфіки діяльності ОУН.

Четвертий етап історіографії, що розпочався в другій половині 2000-2010-х роках, характеризується появою спеціалізованих досліджень регіональної історії та залученням до наукового обігу нових архівних матеріалів. Боротьба ОУН, як відомо нам на сьогоднішній день, мала загальноукраїнський характер і охоплювала практично всі терени сучасної України. Про це свідчать великі масиви архівних документів радянських органів держбезпеки, розсекречені та оприлюднені сьогодні Службою безпеки України. Отже, сам цей етап ознаменувався переходом від здебільшого узагальненого характеру досліджень до вивчення конкретних аспектів діяльності ОУН на локальному рівні (певна область чи регіон). Дослідники почали приділяти більше уваги аналізу соціального складу підпільних організацій, їхніх зв'язків з місцевим населенням та специфіки функціонування в умовах східної України.

¹ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків, 2004.

Сучасний етап розвитку історіографії (2010-ті роки - донині) помітно вирізняється своїм критичним переосмисленням напрацювань попередніх десятиліть, а також застосуванням нових методологічних підходів, тому згадані вище праці українських дослідників (та ряд інших, які були використані мною в процесі написання роботи) дозволили зробити значний крок вперед у вивченні проблематики діяльності ОУН(б) та ОУН(м) на теренах Харківщини під час Другої світової війни. Варто сказати, що роботи дослідників, що належать до сучасного покоління, характеризуються наявністю в них значної кількості фактажу, детальним описом і аналізом діяльності ОУН на Харківщині та її більш об'єктивними оцінками, адже теперішні дослідники активно намагаються уникати заангажованості чи політизації фактів, прагнучи при цьому до максимальної об'єктивності та наукової достовірності. Важливою рисою цього етапу є міждисциплінарний підхід до вивчення проблеми, що передбачає залучення методів соціології, політології та психології.

Стосовно методології сучасних історіографічних розробок можна сказати, що вона базується на принципах історизму, об'єктивності та комплексності, тому переважна більшість вітчизняних дослідників намагаються розглядати діяльність ОУН на Харківщині в контексті загальних процесів Другої світової війни, з урахуванням відповідних особливостей регіонального розвитку та специфіку соціально-економічних відносин на цих теренах. Сучасні історики намагаються досліджувати діяльність ОУН не ізольовано, а вписувати її в контекст реалій Другої світової війни та специфіки кожного регіону, відповідно, такий підхід дозволяє зруйнувати радянські стереотипи про те, що націоналістичне підпілля на Сході складалося виключно з приїжджих галичан. Документи свідчать про зворотне, і ситуація на Харківщині перегукується з даними по сусідніх індустріальних регіонах. Тут, як ми можемо побачити в матеріалах громадських історичних слухань СБУ та Українського інституту національної пам'яті, «лише 10% оунівців на Донеччині складали вихідці з Західної України. У лавах націоналістичного підпілля абсолютну більшість

складали місцеві мешканці, тобто уродженці Півдня та Сходу України»¹. Такі висновки дозволяють краще зрозуміти природу підтримки ОУН серед населення східних регіонів та спростовують стереотипні уявлення про виключно «західноукраїнський» характер націоналістичного руху².

Регіональні дослідження, присвячені проблематиці націоналістичного руху, загалом стали важливою складовою сучасної історіографії цього питання, адже вони дозволяють краще зрозуміти специфіку діяльності ОУН в різних частинах України. На прикладі Харківщини як одного із найбільших промислових центрів Східної України ми можемо прослідкувати, що ця територія мала свої особливості, що впливали на характер та масштаби націоналістичного підпілля. Це, в першу чергу, стосувалося ідеологічних та соціально-політичних аспектів, які помітно відрізнялися навіть серед місцевого населення, не кажучи вже про різницю в ментальності та поглядах між тодішніми мешканцями Харківщини і Галичини, звідки свого часу почали приходити перші емісари ОУН.

Сучасна історіографія також характеризується активним залученням міжнародного досвіду та порівняльними дослідженнями, відтак вітчизняні дослідники дедалі частіше намагалися встановити робочі контакти з діаспорними вченими, які працювали в царині української історіографії (Л. Винар, Степан Величенко, Іван-Павло Химка та ін.)³. Зазначений підхід українських фахівців дозволяє розглядати, на перший погляд, внутрішньо українські процеси в більш широкому контексті європейської історії, що дає змогу зрозуміти їх місце в загальній системі національно-визвольних рухів ХХ століття. Виходячи з цього, можна дійти висновку, що подальші перспективи розвитку історіографії стосовно проблематики українського націоналістичного руху періоду Другої світової війни, зокрема і на теренах Харківщини, пов'язані

¹ Діяльність ОУН на Півдні та Сході України : матеріали громадських історичних слухань. Київ : СБУ, 2008. URL: <http://upa.in.ua/book/?p=66> (дата звернення: 25.08.2025).

² Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 182 с.

³ Ухач В. З. Сучасна вітчизняна історіографія похідних груп ОУН (б) та ОУН (м) на Великій Україні (1941–1943 рр.): вибрані аспекти. Тернопіль, 2015. 312 с.

з розширенням джерельної бази та застосуванням нових методологічних підходів. При цьому значна кількість архівних документів, які в тій чи іншій мірі розкривають проблематику діяльності ОУН на теренах Харківщини (та всієї Лівобережної України загалом) в період німецької окупації, на сьогоднішній день все ще залишається недослідженою, тому ця тема однозначно має науковий потенціал і поступово викликатиме відповідний інтерес серед вітчизняних дослідників. В цьому аспекті справді актуальним завданням можна вважати пошук раніше неопрацьованих архівних матеріалів, їхній критичний аналіз та опрацювання з метою подальшого введення до наукового обігу.

Підсумовуючи аналіз історіографії проблеми, варто констатувати, що вивчення діяльності ОУН на Харківщині пройшло складний шлях від епізодичних згадок у діаспорних дослідженнях, присвячених здебільшого західноукраїнському осередку націоналістичного крила обох течій ОУН, до формування окремого напрямку української історичної думки. Сучасний напрямок розвитку історіографії описаного кола питань характеризується високим рівнем професіоналізму дослідників, використанням різноманітних методологічних підходів та прагненням до максимальної об'єктивності у висвітленні складних та суперечливих питань, що стосуються бандерівців та мельниківців у період німецької окупації. Разом з тим, тема діяльності ОУН на Харківщині зберігає значний дослідницький потенціал та потребує подальшого поглибленого вивчення з урахуванням регіональної специфіки та залученням нових архівних джерел.

1.2. Джерельна база дослідження: архівні документи, мемуарна література та періодичні видання

Джерельну базу дослідження діяльності ОУН на Харківщині в роки Другої світової війни формує комплекс різнотипних і різноманітних за

походженням документів та матеріалів, але її основу складають, передовсім, архівні документи, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України (ГДА СБУ). Галузевий державний архів СБУ має в собі велику базу відкритих (розсекречених) і доступних для громадян архівних документів колишнього КДБ СРСР та інших радянських органів і спецслужб, його матеріали охоплюють період від 1918 року до розпаду СРСР. Серед потужного масиву документів чільне місце посідають матеріали, які стосуються діяльності ОУН, зокрема і в період Другої світової війни. Варто зауважити, що з 2015 року всі документи радянського періоду в архіві є відкритими, що суттєво розширило можливості дослідників для вивчення діяльності українських націоналістичних організацій¹. Як я вже зазначав, своє важливе місце серед тих матеріалів ГДА СБУ, які на сьогоднішній день знаходяться у відкритому доступі, посідають саме документи з історії діяльності ОУН та УПА. Особливістю Державного архіву СБУ є те, що там представлені значні масиви не тільки документів радянських органів держбезпеки (які тим чи іншим чином характеризують організаційну структуру та діяльність підпілля ОУН і УПА), а й «трофейні» документи, тобто ті, що належать безпосередньо Організації Українських Націоналістів. Ці документи включають архівні кримінальні справи на репресованих у 1920-ті - 1950-ті роки відомих діячів української державності, науки, освіти, культури, мистецтва, церкви, а також представників радянського партійно-державного керівництва. Архів СБУ оприлюднив документи про діяльність Організації українських націоналістів у діаспорі, йдеться про 320 документів, підписаних Степаном Бандерою-«Бийлихом», Романом Шухевичем-«Тарасом Чупринкою», Василем Куком-«Лемішем», Ярославом Стецьком, Степаном Ленкавським та іншими провідниками визвольного руху.

Окремим важливим джерелом є документи Державного архіву Харківської області, які дозволяють реконструювати місцевий контекст діяльності ОУН в зазначений період. У Державному архіві Харківської області

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Київ.

зберігаються численні фонди, серед яких є документи, що стосуються політичних організацій та рухів на території регіону. Серед унікальних документів архіву є матеріали періоду німецької окупації, включаючи документи Харківської міської управи (Н-2982), що функціонувала в період німецько-нацистської окупації та містить відомості про діяльність різних політичних організацій і рухів того часу¹. Також в контексті джерельної бази дослідження варто згадати про нову серію «Літопису УПА», а саме 18 том, який містить значний обсяг підпільних документів і матеріалів, що стосуються діяльності в тому числі ОУН саме на території східних, центральних та південних областей України протягом 1942-1952 рр. В одному з розділів вміщено важливі директивно-розпорядчі документи про діяльність українського підпілля, які напряду стосувалися теренів Харківщини в 1942-1945рр².

Важливою складовою джерельної бази дослідження можна назвати матеріали з Центрального державного архіву громадських об'єднань та українціки (ЦДАГОУ)³. Завдяки інформації з «Фондів партизанського руху опору в Україні періоду Другої світової війни» ми маємо значну кількість інформації про діяльність підпілля та похідних груп ОУН(б) та ОУН(м) на території Харкова та області, зокрема в період німецької окупації регіону. Про розбудову місцевої мережі націоналістичного підпілля, методи агітації місцевого населення, співпрацю з окупаційною адміністрацією, співіснування з місцевими «доленківцями» та плани на майбутнє України як самостійної держави, що будували представники обох течій ОУН, можемо дізнатися зі спецдонесень наркома державної безпеки УРСР Савченка, який писав ці численні документи впродовж 1942-1944 рр.

¹ Державний архів Харківської області (ДАХО). Харків. Ф. Н-2982. Харківська міська управа (період німецько-нацистської окупації).

² Літопис УПА. Нова серія, Том 18. ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН ТА УПА НА ТЕРИТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ. Київ-Торонто, 2011.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань та українціки (ЦДАГОУ). Фонди партизанського руху опору в Україні періоду Другої світової війни.

Цінну категорію джерел становлять документи, що характеризують організаційну побудову, напрями діяльності та конкретні акції спецслужб іноземних держав проти СРСР, а також оперативно-розшукові й особові справи колишніх співробітників органів безпеки. Такі матеріали дозволяють розуміти методи боротьби радянських спецслужб проти українського підпілля та ступінь ефективності контррозвідувальної роботи ОУН. Документи про діяльність органів держбезпеки під час Другої світової війни (1939–1945 рр.) містять детальну інформацію про виявлення та ліквідацію підпільних організацій, арешти їх членів та методи ведення слідства.

Другу групу джерельної бази дослідження становить мемуарна література та спогади безпосередніх учасників подій. Джерела особового походження включають спогади безпосередніх учасників подій, тобто членів ОУН та людей з їх найближчого оточення (рідних, друзів), їхні листування та інші матеріали особистого характеру. Часто фактографічний матеріал потребує ґрунтовної перевірки, а особливо - спогади учасників визвольного руху, які використовуються в історичному наративі як один із видів джерельної бази, адже навіть написані в таборі і передані таємним шляхом на Захід мемуари не уникнули специфічної цензури від КГБ. Серед найцінніших мемуарних джерел з цієї проблематики варто відзначити спогади Данила Шумука «За східним обрієм»¹, Зиновія Книша «Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940-1941 роках»², а також численні свідчення учасників підпільного руху, що зберігаються в архівах діаспорних організацій. Варто зазначити, що свідчень саме харківських діячів підпілля залишилось небагато: серед них ми маємо свідчення Любові Возняк-Лемик (дружини Миколи Лемика), проте більшу частину конкретних відомостей можна знайти в спогадах інших учасників підпілля ОУН, зокрема тих, що опубліковані в роботах Л. Шанковського та П. Мірчука.³

¹ Шумук Д. За східним обрієм : спогади. Париж, 1974.

² Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940-1941 роках. Торонто, 1960.

³ Труш В. Діяльність ОУН (б) на Харківщині // Діяльність підпілля ОУН на Сході України (збірник статей). Дніпропетровськ, Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010.

Іншу не менш важливу категорію джерел становлять періодичні видання часів німецької окупації, що дозволяють зрозуміти ідеологічне підґрунтя та пропагандистську діяльність обох течій ОУН. Матеріали місцевих періодичних видань того часу представлені насамперед газетою «Нова Україна», - щоденною харківською газетою періоду нацистської окупації УРСР (1941-1944), яка видавалася в обласному центрі. В газеті були опубліковані статті багатьох представників інтелігенції, серед яких був Аркадій Любченко, Іван Багряний, Юрій Шевельов, Юрій Бойко та ін. Відомо, що тираж цієї газети був досить великим, щонайменше кількадесят тисяч примірників, а останній її номер датується 14 серпня 1943 р¹. Також варто згадати, що в період нацистської окупації Харкова важливим доповненням до газетних матеріалів був журнал «Український засів», що видавався в місті протягом 1942-1943 рр. під редакцією В.П. Петрова. У місті, яке ще донедавна мало статус столиці УРСР, очевидно, був присутній значний прошарок інтелігенції, освічених людей, тому був потрібен якийсь вихід підконтрольної фашистам інформації, тому Відділ пропаганди німецької армії надав дозвіл на утворення у 1942 р. журналу «Український засів»². Перший номер вийшов в 1942 р., останній – в 1943 р., але друковані видання не мали потрібного ідеологічного впливу на мешканців Харкова, а виконували суто інформаційні функції. На сторінках журналу була присутня цілеспрямована антирадянську й антисемітська пропаганда, яка мала на меті формувати лояльність до окупаційної влади, апелюючи, перш за все, до бажання відродити українську історичну пам'ять, ідею незалежності серед проукраїнського населення обласного центру.

Варто зазначити, що численні матеріали радянських органів державної безпеки становлять значну частину джерельної бази та потребують критичного аналізу з урахуванням їх тенденційності. Розсекречені та опубліковані в ГДА СБУ документи КДБ та НКВД містять детальну інформацію про організаційну структуру ОУН, персональний склад підпільних організацій, методи їх роботи

¹ Нова Україна : щоденна газета. Харків, 1941–1943.

² Український засів : журнал. Харків, 1942–1943.

та зв'язки з місцевим населенням, що робить їх дуже цінними та репрезентативними в контексті нашого дослідження.

Стан джерельної бази дослідження загалом можна оцінити як задовільний, адже в ній представлено доволі значну за своєю кількістю і якістю інформацію, яка дозволяє досить ґрунтовно опрацювати досліджувану тему і розкрити основні поставлені питання. При цьому значна кількість архівних документів, які в тій чи іншій мірі розкривають проблематику діяльності ОУН на теренах Харківщини (та всієї Лівобережної України загалом) в період німецької окупації, на сьогоднішній день все ще залишається недослідженою, тому ця тема однозначно має науковий потенціал і має викликати відповідний інтерес серед вітчизняних дослідників. Наприклад, Електронний архів українського визвольного руху надає додаткові можливості для глибшого ознайомлення з документами про діяльність українського націоналістичного підпілля за кордоном та їх зв'язки з підпільними структурами на території України¹.

Підсумовуючи характеристику джерельної бази дослідження, слід зауважити, що наявний комплекс документів та матеріалів дозволяє всебічно дослідити діяльність ОУН на Харківщині в період Другої світової війни та німецької окупації, проаналізувати її організаційну структуру, ідеологічні засади, методи роботи та взаємовідносини з різними соціальними групами. Різноманітність джерел за походженням та характером інформації забезпечує можливість критичного аналізу та перевірки фактів, що є необхідною умовою для об'єктивного висвітлення кола питань, зазначених у завданні дипломної роботи.

1.3. Методологічні засади вивчення діяльності ОУН на території Харківщини (1941-1945 рр.)

¹ Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua> (дата звернення: 20.09.2025).

Методологічну основу мого дослідження склало поєднання загальнонаукових принципів та спеціальних історичних методів. Головним орієнтиром у роботі став принцип історизму. Він дозволив розглянути діяльність осередків ОУН на Харківщині не ізольовано, а в динаміці — від моменту появи похідних груп у 1941 році до згортання підпілля. Такий підхід дає змогу бачити причинно-наслідкові зв'язки подій, а не просто набір фактів.

Враховуючи складність теми та її тривалу політизацію, ключовим для мене був принцип наукової об'єктивності. Я намагався відійти від радянських ідеологічних штампів чи надмірного пафосу, спираючись виключно на аналіз фактів з архівних джерел та відповідної літератури. Використання методологічного плюралізму дало можливість не замикатися в рамках однієї теорії, а комбінувати різні підходи для максимально повної реконструкції реалій окупаційного періоду.

Одним з ключових в процесі дослідження діяльності ОУН(б) та ОУН(м) на Харківщині є принцип історизму, адже специфіка роботи з цією темою вимагає детального розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичних обставин, в їх тісному взаємозв'язку, тому що будь-яке історичне явище має вивчатися в динаміці: як воно виникло, які етапи в своєму розвитку пройшло, яким стало в окремо взятий період часу. Діяльність ОУН на території Лівобережної України та на Харківщині зокрема розглядається як частина загального процесу розвитку українського національно-визвольного руху, що розгортався в конкретних історичних умовах німецької окупації 1941-1943 років та після звільнення території України від німецьких загарбників¹. Принцип об'єктивності передбачає вивчення історичних явищ такими, якими вони були в дійсності, без суб'єктивних нашарувань та ідеологічних упереджень, він включає в себе вимоги до достовірності і повноти фактичної інформації, критичне ставлення до джерел, врахування різних точок зору дослідників та їхніх власних висновків, оціночних суджень тощо. У контексті

¹ Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2017. Т. 20. № 12. С. 55-61.

дослідження діяльності націоналістичного підпілля обох течій ОУН це означає необхідність критичного аналізу як радянських архівних документів, так і матеріалів самих націоналістичних організацій, уникнення однобічних оцінок та урахування складності й суперечливості історичних процесів визначеного періоду. Особливо це стосується використання документів радянських органів державної безпеки, які потребують ретельної джерелознавчої критики з урахуванням їх тенденційності та специфічних завдань, які ставили свого часу перед собою їхні упорядники та автори.

В цьому ж контексті принцип соціального підходу передбачає розгляд історичних процесів з урахуванням соціальних інтересів різних прошарків населення, форм їхнього вияву в суспільстві, у тому числі в економічній та політичній сферах, у суперечностях соціальної поведінки та традицій. Соціальний аналіз дозволяє дати оцінку впливу соціальних сил, прошарків та політичних партій на розвиток суспільного прогресу, їх відповідність загальнонаціональним, державним інтересам. Застосування цього принципу до вивчення ОУН дозволяє з'ясувати соціальну базу підтримки націоналістичного руху на Харківщині, мотиви залучення різних соціальних груп до підпільної діяльності, а також причини обмеженого поширення ОУН серед населення східних регіонів України порівняно із західними областями¹.

Говорячи про спеціально історичні методи наукового дослідження, то варто зазначити, що особливості та специфіка джерельної бази дослідження визначили певні вимоги і до його методології. Вона базується на історико-системному методі, який дозволяє дослідити організаційну структуру українського націоналістичного руху, проаналізувати основні напрями в його діяльності, враховуючи регіональні особливості та умови, за яких вимушені були провадити свою діяльність оунівці під час німецької окупації України, визначити особливості ідейних засад ОУН(б) та ОУН(м) на основі співставлення двох даних течій, в якому буде задіяний також історико-порівняльний метод дослідження. Історико-генетичний метод використовується

¹ Лях С. Р. Методологія історії : навчальний посібник. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 252 с.

в роботі з тією метою, щоб повноцінно висвітлити процес діяльності ОУН на Харківщині в зазначений вище період, починаючи від проникнення перших похідних груп й встановлення контактів з місцевим населенням, закінчуючи «занепадом» націоналістичного підпілля ОУН(б) та ОУН(м) внаслідок репресивних дій німецької окупаційної адміністрації (а після деокупації в 1943 році - радянських каральних органів та спецслужб).

З історико-генетичним методом тісно пов'язаний також метод періодизації, який, зокрема, використовується для виділення ключових етапів діяльності ОУН на теренах підкупаційної Харківщини і структурування досліджуваного матеріалу за хронологічним принципом. Поряд із ним також стоїть ретроспективний метод, який дозволяє відновити історичний процес за виявленими типовими ознаками й показати закономірності його розвитку, вивчати минуле на основі пізніших етапів історичного розвитку. Він також дає можливість на основі наявних фрагментарних свідчень та порівняння з більш документованою діяльністю ОУН в інших регіонах відновити загальну картину функціонування організації на Лівобережжі, зокрема і на Харківщині. Цей метод також допомагає зрозуміти довгострокові наслідки діяльності ОУН для розвитку національної свідомості населення східних регіонів України¹.

Важливим інструментом роботи став системно-структурний метод. Завдяки йому ОУН розглядається у дипломній роботі як цілісний організм із чіткою ієрархією — від крайового проводу до низових ланок. Такий підхід дозволив проаналізувати не лише внутрішні зв'язки в організації, а також її складну взаємодію із зовнішнім середовищем: німецькою адміністрацією, радянським підпіллям та цивільним населенням.

Проте, враховуючи специфіку теми, неможливо було обійтися без регіонального підходу. Очевидно, що Харківщина першої половини 1940-х років кардинально відрізнялася від західноукраїнських земель — як ментально, так і соціально-економічно. Використання цього методу допомогло мені

¹ Ясь О. Компаративні історії: інструментальні можливості, порівняльні перспективи та пізнавальні ліміти : аналітична записка. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2023.

з'ясувати, як саме місцеві умови впливали на тактику націоналістів. Адже те, що працювало на Галичині, на Сході потребувало зовсім інакшої адаптації. Регіональний вимір дає відповідь на головне питання: як саме ідеї українського націоналізму сприймалися у зросійщеному та радянському індустріальному регіоні¹.

Специфіка теми вимагала виходу за межі суто історичного інструментарію, тому я звертався до міждисциплінарного підходу, що вже було описано мною вище в даному підрозділі. Власне природа підпільної боротьби не може бути пояснена лише хронологією подій. Як приклад, методи політології знадобилися мені для коректного аналізу ідеологічних розбіжностей між двома гілками ОУН (бандерівцями та мельниківцями). Соціологічний погляд допоміг визначити «соціальний портрет» учасника підпілля на Харківщині — хто були ці люди за фахом та походженням, які мали політичні погляди. Елементи психології, в свою чергу, дозволили краще зрозуміти особисту мотивацію місцевих мешканців, які, часто ризикуючи життям в умовах жорсткого окупаційного терору, свідомо долучалися до лав націоналістів. Таке поєднання методів дає змогу відтворити юльш «живу» історію, а не сухий виклад фактів про діяльність проводу ОУН на Харківщині.

Підсумовуючи огляд методологічного інструментарію, слід зауважити, що дослідження спирається на принципи історизму та наукової об'єктивності, але ключову роль у роботі відіграли спеціально-історичні методи, насамперед історико-генетичний. Його застосування дозволило простежити еволюцію підпілля ОУН на Харківщині у хронологічній послідовності: від появи перших похідних груп до ліквідації мережі радянськими спецслужбами після звільнення території від німецької окупації.

Важливим також був порівняльний метод, необхідний для зіставлення тактики та організаційної структури двох течій — ОУН(б) та ОУН(м). У поєднанні із системно-структурним та регіональним підходами, про які йшлося вище, цей комплекс методів забезпечує всебічний аналіз теми. Такий підхід дає

¹ Теорія та методологія історичних досліджень : програма навчальної дисципліни. Київ : КПІ, 2019. 21 с.

змогу верифікувати різні джерела та сформулювати обґрунтовані висновки щодо реального впливу націоналістичного руху на суспільно-політичне життя Харківщини 1941-1945 рр.

РОЗДІЛ 2. ОУН(Б) НА ХАРКІВЩИНІ: ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

2.1. Формування організаційної структури ОУН(б) на Харківщині та її кадровий склад

Перед тим, як розпочати детальний огляд діяльності ОУН(Б), яку вони розгорнули на Харківщині після початку німецького наступу на СРСР, зокрема на територію Української РСР, варто визначитися з тим, яким чином бандерівці взагалі опинилися на східноукраїнських землях, адже й на сьогоднішній день, на жаль, нерідко можна почути доволі розповсюджений міф про те, що діяльність українського націоналістичного підпілля пов'язана лише з територією Західної України. Подібне переконання є зовсім необґрунтованим, тому що в роки Другої світової війни майже вся територія України, включаючи східні та південні її області, (в тому числі і Донбас) була охоплена широкою мережею осередків підпільного націоналістичного руху, в основі якого були (більшою мірою) саме представники ОУН(Б).

Активну діяльність із залучення до своїх лав мешканців Східної України, зокрема й Харкова, бандерівці розгорнули майже одразу після приєднання Західноукраїнських земель до складу СРСР, яке відбулося у вересні 1939 року. Факт приєднання Західної України до складу СРСР значно спростив завдання, яке й раніше ставили перед собою керівники ОУН(Б): охопити якомога більшу територію України мережею націоналістичного руху. Варто зазначити, що голова проводу ОУН(Б) – Степан Бандера – добре розумів, що залучення значної кількості мешканців східних районів Правобережної та більшої частини Лівобережної України до націоналістичного руху, а також проведення активної агітаційної роботи на цих територіях, спрямованої на консолідацію українського народу, утвердження в його свідомості необхідності повалення комуністичної влади як головного джерела їхніх бід та поневірянь останніх десятиліть, зможе відкрити шлях для розгортання активної боротьби проти

радянської тоталітарної системи на всій території України. За рахунок такої тактики можна було розраховувати на серйозні привілеї для націоналістичного руху, кінцевою метою якого було отримання Україною незалежності. Приєднання західноукраїнських територій до складу СРСР помітно покращило зв'язок між Заходом і Сходом України, тому що розпочалися активні міграційні процеси всередині країни, які були пов'язані з виїздом студентів зі східних областей на навчання до Західної України, зокрема до Львова, і навпаки. Також добре відомим фактом є те, що значна кількість мешканців новоприєднаних західноукраїнських областей прибувала до Східної України з метою працевлаштування, адже саме в таких містах, як Дніпропетровськ, Донецьк, Харків, Кривий Ріг концентрувалися основні промислові потужності УРСР, тому для жителів західних областей відкривалися широкі можливості для працевлаштування на заводи, фабрики, шахти тощо. Розуміючи це, Революційний провід ОУН дав доручення своїм представникам активно залучати до своїх лав нових членів – мешканців Східної України.

Окрім залучення до ОУН приїжджих, на Схід були також спрямовані емісари – спеціально підготовлені члени Проводу, головне завдання яких полягало в пропагуванні націоналістичних поглядів серед населення та підготовці на місцях підпільних повстанських організацій. Активній діяльності місцевих представників націоналістичного руху та емісарам із західних областей країни постійно перешкоджали жорстко налаштовані радянські органи спецслужб, зокрема НКВД, широкі партійні осередки, які мали значні розгалуження та чисельне представництво у великих містах, а також донощики серед місцевого населення, які працювали на боці комуністичної влади з метою перешкоджання проникненню націоналістів на територію Лівобережної України, зокрема й на Харківщину, тож членам підпілля не завжди вдавалося виконувати поставлені Проводом ОУН(Б) завдання, тому що вони нерідко

стикалися з активним спротивом збоку представників радянських спецслужб та інших органів державної безпеки.¹

Формування організаційної структури ОУН(б) на території Харківщини розпочалося влітку 1941 року в контексті загального наступу німецьких військ на Схід та реалізації довгострокової стратегії українських націоналістів щодо поширення діяльності на всі етнічні українські землі. «22 червня 1941 року із початком німецько-радянської війни, з метою поширення діяльності ОУН на усі українські етнографічні землі вирушили на Наддніпрянщину похідні групи, у їх складі були представлені галичани, буковинці, волиняни, закарпатці й наддніпрянці. Ці групи мали рухатися відразу за німецькими військами й встановлювати українську владу до приходу окупаційної адміністрації Рейху, створювати місцеву адміністрацію та зорганізувати осередки ОУН»². Загальна кількість учасників похідних груп налічувала понад 7000 осіб, що свідчило про масштабність підготовленої операції з розширення впливу організації на східні території України.

Що стосується безпосередньо діяльності ОУН(б) на всій території України, то для ведення пропаганди ідей українського національно-визвольного руху та з метою розбудови широкої мережі ОУН було утворено три Похідні групи. Кожна така похідна група складалася з роїв. Стосовно Харківщини, то її мала охопити, в першу чергу, Друга похідна група («Схід» або Середня). Її очолив Микола Лемик-«Сенишин», відомий убивством радянського консула О.Майлова в жовтні 1933 року. Микола Лемик також був призначений очільником (крайовим провідником) на СУЗ (східноукраїнських землях). Після вбивства у жовтні 1941 року під Миргородом голови Середньої похідної групи М. Лемика її очолив Іван Клим-«Митар», який ще влітку 1941 року вирушив до Наддніпрянської України у складі однієї з похідних груп. Одна частина групи «Схід» закріпилася в Сумах, де утворила підпілля, інша частина групи, менш численна, дісталася Харкова. Туди, за наказом керівника Південної похідної

¹ Труш В. Діяльність ОУН (б) на Харківщині // Діяльність підпілля ОУН на Сході України : збірник статей. Дніпропетровськ: Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010. С.106.

² Цит. за: Сергійчук В. І. ОУН-УПА в роки війни. Київ, 1996.

групи Зеновія Матли від 15 липня 1941 року, було також відправлено частину учасників його групи, яких нараховувалося близько 20 осіб. Зеновій Матла добре розумів, що Середній похідній групі необхідна підтримка, насамперед, у вигляді людської сили, адже значна частина цієї групи, була розбита німцями. До таких допоміжних підгруп доволі активно долучалися й місцеві (наддніпрянці)¹.

Початковий етап діяльності ОУН(б) на Харківщині був тісно пов'язаний з прибуттям похідних груп, які мали на меті проголошення відновлення української державності та створення організаційної мережі. Члени похідних груп уже в липні 1941 дійшли до Вінниці, Бердичева, Житомира, Василькова, згодом прибули до Києва, Чернігова, Харкова, Полтави, Кривого Рогу, Кременчука, Миргорода, Дніпропетровська, що засвідчує широкий географічний охопит їхньої діяльності. Загалом протягом липня-грудня 1941 лише безпосередньо через Львів було відправлено понад 850 осіб, разом з іншими учасниками похідних груп, рух яких окремо координувався через зв'язкових, у центральні та східні українські землі було направлено близько 1,6 тисяч активістів. На Харківщині перші представники ОУН(б) з'явилися в серпні-вересні 1941 року, коли німецькі війська наближалися до обласного центру².

Організаційне керівництво діяльністю ОУН на території Наддніпрянщини, включаючи Харківщину, здійснювалося через спеціально створену референтуру східних і центральних українських земель. Організацією Похідних Груп ОУН(б) та їх керівництвом займався штаб на чолі з В. Куком, що забезпечувало централізоване управління діяльністю на східних територіях. Крім того, з 1943 року загальне керівництво діяльністю ОУН(б) на території райхскомісаріату Україна було покладене на Василя Кука, що свідчило про підвищення уваги організації до роботи на Лівобережжі³.

¹ Труш В. Діяльність ОУН (б) на Харківщині // Діяльність підпілля ОУН на Сході України... С.107.

² Шанковський Л. Похідні групи ОУН (причинки до історії похідних груп ОУН на центральних та східних землях України в 1941-1943 рр.). Мюнхен, 1958. С.68-73.

³ Сергійчук В. І. Український здвиг. Т. 5 : Наддніпрянщина. 1941-1955. Київ, 2005. С.12-16.

Структурна організація ОУН(б) на Харківщині базувалася на принципах, прийнятих на II Великому зборі ОУН(б), який відбувся 1-4 квітня 1941 року в Кракові після розколу організації. Провідником Організації був обраний Степан Бандера, а його заступником - Ярослав Стецько, що забезпечувало чітку ієрархічну структуру управління. На місцевому рівні організаційна структура включала обласні, районні та міські осередки, які мали координувати свою діяльність з крайовим проводом ОУН на західноукраїнських землях, а керівництво організацією здійснював Микола Лебідь, який у травні 1943 передав повноваження Роману Шухевичу. Це в майбутньому суттєво позначилося на зміні тактики та методів роботи підпільних організацій на всій території України¹.

Кадровий склад ОУН(б) на Харківщині формувався з двох основних груп: активістів, які прибули з Західної України у складі похідних груп, та місцевих жителів, які долучалися до організації після її створення. Варто зазначити, що однією з пріоритетних цілей на початковому етапі діяльності ОУН(б) на Харківщині був саме відбір та залучення нових членів до лав підпілля, зокрема серед місцевого населення. Цій справі приділяли дійсно значну увагу, адже залучення представників з-поміж місцевого населення давало змогу бандерівцям швидше поширювати свій вплив на Харківщині за рахунок того, що присутність в їхніх рядах місцевих жителів викликала більше довіри з боку інших харків'ян, які в більшості своїй відносилися до бандерівців якщо не вороже, то з певною недовірою та насторогою, адже були мало обізнані в ідеології західноукраїнських емісарів бандерівського крила.

Іншою важливою причиною, яка спонукала націоналістичне підпілля ОУН(б) активно залучати до своїх лав місцевих жителів було те, що бандерівці, які потрапили на терени Східної України у складі похідних груп, швидко простежили та взяли до уваги значні відмінності у світогляді, настроях і менталітеті між ними та місцевим населенням. Галичани, яких у складі саме

¹ Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960 роках. Львів : Часопис, 2012. 512 с.

похідних груп було більшість, швидко збагнули, що завоювати прихильність мешканців Східноукраїнських земель (СУЗ) та успішно залучати їх до лав підпілля на місцях можна буде тільки за умови чіткого розуміння тих принципових поглядів та ідеологічних переконань, світогляду, сприйняття подальшого розвитку і трактування найважливіших аспектів соціально-економічного і політичного життя, які виражали і бачили для себе безпосередньо харків'яни. Однак, члени похідних груп далеко не завжди знаходили спільну мову з місцевим населенням. Це було пов'язано з тим, що їхнє знання і розуміння підрадянських умов життя і дійсності жителів Східної України часто було доволі обмежене, уявлення про радянську культуру місцевого населення, умови діяльності церкви і тамтешніх громадських організацій в бандерівців також було достатньо абстрактне, часто не співпадало з реальністю. Пізніше один із членів похідних груп влучно і коротко охарактеризував ці розбіжності в поглядах між галичанами і жителями Східної України: «Донцовим сходу не візьмеш, східняки його не сприймають»¹.

Початковий період діяльності ОУН(б) на Харківщині характеризувався відносною легальністю, оскільки німецька влада спочатку не звертала уваги на похідні групи ОУН, не знаючи про їх справжню мету. Несподівана поява ОУН-р на Наддніпрянщині та її діяльність влітку 1941 – весною 1942 рр. створювала серед громадян враження легальності, члени організації, які прийшли із Західної України, довгий час зуміли втриматися на легальному становищі, працюючи в адміністрації, господарстві, поліції. Після розпуску німцями української міліції в липні 1941 ОУН(б) приділяли увагу наповненню української допоміжної поліції своїми прихильниками не тільки на заході, але й на сході України: «українська національно-свідома молодь повинна масово добровільно записуватися в кадри української поліції на східноукраїнських землях»².

¹ Цит. за: Киричук Ю.А. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С.83.

² ОУН в 1941 році: Документи: В 2-х ч. / Упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Ч. 1. С. 104.

Діяльність ОУН(б) на Харківщині включала широкий спектр завдань відповідно до загальних цілей організації. Вони організовували місцеві адміністрації, міські та обласні управи, загони української поліції, місцеву українську пресу, зокрема газету «Нова Україна» у Харкові. Редакції багатьох видань Наддніпрянщини стали, по суті, зв'язковими пунктами оунівської мережі, на початку німецької окупації було створено 115 газет. Особливу увагу організація приділяла пропагандистській роботі серед населення, проведенню мітингів та зборів, на яких роз'яснювалася програма ОУН та значення Акту 30 червня 1941 року про відновлення української державності¹.

Не дивлячись на ряд складнощів, учасникам похідних груп поступово все більше вдавалося встановлювати приязні стосунки і заручатися підтримкою збоку жителів Харкова і регіону не в останню чергу завдяки своїм антигітлерівським настроям, які остаточно утвердилися після проведення у вересні 1941 року I Надзвичайної Конференції ОУН(б), що була скликана за ініціативи Миколи Лебедя, який фактично став лідером організації після того, як німцями було затримано С. Бандеру і Я. Стецька, яких 15 вересня того ж року було переведено до тюрми в Берліні і згодом відправлено в концентраційний табір Заксенгаузен. На цій Конференції було прийнято рішення на всій території України розвивати не тільки антирадянську, а й антинімецьку агітацію, проводити пропагандистську діяльність, спрямовану на підготовку до активної протидії німцям, підпільну боротьбу з ними та військову підготовку молоді. В цьому контексті I Надзвичайну Конференцію ОУН(б) можна назвати тим переломним моментом, коли українські політичні сили бандерівського спрямування нарешті відкинули всі ілюзії щодо союзництва з окупаційною владою та реальними планами гітлерівців щодо України. Про причини такої досить радикальної переорієнтації та ревізії поглядів Революційного Проводу ОУН(б) щодо співпраці з німцями мова піде в одному з наступних підрозділів.

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С.114.

Ідеологічну основу діяльності ОУН(б) на Харківщині становили подальші рішення III Надзвичайної конференції організації, яка відбулася 17-21 лютого 1943 року в селі Теребежі поблизу Олеська на Львівщині. Частина делегатів, переконана у близькій поразці Німеччини, висловилися за те, щоб якнайшвидше розпочати активну боротьбу з німцями, зокрема крайовий провідник ОУН на західних землях М. Степаняк запропонував почати повстання проти німців і вибити їх з України до приходу радянської армії. На конференції було ухвалено рішення про перехід до відкритої збройної боротьби проти «двох окупантів-імперіалістів» - III Рейху і СРСР, що визначило подальшу тактику організації на всіх українських землях.

Варто зазначити, що восени 1942 року ОУН(б) розпочала створення збройних формувань, які згодом отримали назву Українська повстанська армія. В жовтні того ж року на спеціальній військовій конференції ОУН було ухвалено рішення про початок творення повстанських відділів, а навесні 1943 ОУН(б) проголосила створення Української Повстанської Армії (УПА) – на основі бойових загонів, що виникали з осені 1942. Саме підрозділи української поліції (4-6 тис.) стали кістяком Української Повстанської Армії, яка була створена і приступила до акції восени 1942 року, проте на Харківщині ці процеси несли обмежений характер через специфічні умови регіону та меншу підтримку населення порівняно з Західною Україною¹.

Кадрова політика ОУН(б) на Харківщині ґрунтувалася на принципах ідейної відданості та організаційної дисципліни, характерних для всієї структури організації. Відбір нових членів здійснювався з особливою обережністю з огляду на умови окупаційного режиму та активну діяльність німецьких та радянських спецслужб, але в пріоритеті було також залучення місцевої інтелігенції, молоді та представників різних професійних груп, які могли сприяти поширенню національних ідей серед населення. Організація

¹ Похідні групи та підготовчий етап діяльності ОУН-р на Наддніпрянщині (червень 1941 – травень 1942 рр.). URL: <http://dontsov-nic.com.ua/pohidni-hrupy-ta-pidhotovnyj-etap-diyalnosti-oun-r-na-naddnipyrianschyni-cherven-1941-traven-1942-rr/> (дата звернення: 20.09.2025).

намагалася інтегруватися до легальних структур окупаційної влади з метою використання їх для власних цілей та захисту від репресій¹.

Місцева специфіка роботи ОУН(б) на Харківщині полягала, перш за все, в необхідності адаптації до умов Лівобережної України, де традиції українського націоналізму були значно менш поширеними у порівнянні з Галичиною чи Волиню, як про це вже неодноразово згадувалося раніше. Діяльність націоналістичного підпілля на теренах Харківщини була орієнтовна на поширення націоналістичних ідей серед населення в газетах, прийнятті нових людей з місцевих до лав ОУН, друкувалися та активно поширювалися серед місцевого населення листівки, проводилися усні бесіди, щоб поширити ідеї боротьби за власну державність. При цьому не варто відкидати той факт, що комуністична пропаганда дійсно глибоко осіла в свідомості та головах багатьох людей, тому проводити таку агітацію було доволі важко².

Завершальний етап діяльності ОУН(б) на Харківщині припав на 1943-1945 роки, коли організація була змушена протистояти як німецьким репресіям, так і наступаючим радянським військам. Незважаючи на масові арешти і численні втрати, похідні групи ОУН(б) та організована ними підпільна мережа діяли до відступу німецької армії із Центральної та Східної України. В архівах СБУ міститься інформація про арешт після повернення на Донеччину радянських військ близько 400 оунівців, що свідчить про значні масштаби діяльності організації в східних регіонах. Остаточна ліквідація структур ОУН(б) на Харківщині відбулася в 1945-1946 роках внаслідок активних заходів радянських органів державної безпеки, хоча окремі осередки могли діяти ще деякий час у глибокому підпіллі³.

¹ В'ятрович В. М. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Київ : Видавничий дім "КМ Академія", 2011. 280 с.

² УПА і Харків: як харківці боролися за Україну в лавах УПА. Радіо Свобода. URL: <https://radio.nakypilo.ua/nextilky-galychany-yak-harkivcz-borolysya-za-nezaleznhu-ukrayinu-v-lavah-upa/> (дата звернення: 22.09.2025).

³ ОУН і УПА в 1945 році : збірник документів і матеріалів. У 2 ч. Ч. 1 / редкол.: Г. В. Боряк, О. М. Веселова, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький (відп. ред.) ; вступ: О. Є. Лисенко ; упоряд.: О. М. Веселова (відп. упоряд.), В. А. Гриневич, В. І. Сергійчук. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С.18-22.

У висновку варто сказати, що формування організаційної структури ОУН(б) на Харківщині відбувалося в складних умовах окупаційного режиму та характеризувалося поступовою зміною становища: від відносно легальної діяльності на початковому етапі до глибокого підпілля вже з другої половини 1942 р. Кадровий склад організації був різноманітним за походженням, проте переважну більшість становили саме місцеві мешканці (особливо після жорстких репресивних заходів з боку німців), що спростовує стереотипи про виключно західноукраїнський характер ОУН. Незважаючи на складні умови та обмежену підтримку населення, бандерівцям поступово вдалося розбудувати розгалужену мережу, яка діяла протягом всього періоду окупації та певний час після її завершення, сприяючи поширенню української національної ідеї на теренах Харківщини.

2.2. Ідейні засади та програмові принципи діяльності бандерівців на території регіону

Ідейні засади діяльності ОУН(б) на території Харківщини ґрунтувалися на програмових документах організації, затверджених II Великим збором ОУН(б), який відбувся 1-4 квітня 1941 року в Кракові після розколу організації в лютому 1940 року. Головною метою Збору було утвердження ідей українського націоналізму та постанов, що стосувалися політичного, військового, економічного та соціального життя українців. Відомо, що провідником організації був обраний Степан Бандера, а його заступником — Ярослав Стецько. Ідеологічну складову учасники збору сформулювали, виходячи з позицій отримання суверенітету для України в майбутньому: «Українська суверенна соборна держава є основою розвитку нації і належить українському народу... Власником усіх земель і вод, підземних і надземних багатств, промислу й шляхів комунікації є сам Український Нарід і його

Держава»¹. Ці принципи мали стати основою для діяльності ОУН(б) на всіх українських землях, включаючи Харківщину.

В основі ідеології ОУН(б) було прагнення до створення Української Соборної Самостійної Держави (УССД), при цьому методи й засоби досягнення цієї мети бандерівці розглядали абсолютно різні, не вбачаючи проблеми, наприклад, у «співпраці» з німецькою окупаційною адміністрацією на захоплених ними територіях, наголошуючи при цьому на тимчасовості такого рішення з метою виконати поставлені провідом завдання. На території Харківщини ця ідея набувала особливого значення, оскільки регіон розглядався як невід'ємна частина майбутньої української держави, незважаючи на тривалу російську та радянську окупацію. Бандерівці наголошували на необхідності поширення державності на всі теренах України і створення повноцінної держави зі столицею у Києві². Одним із визначних програмових документів, що визначав діяльність ОУН(б) на території України, включаючи Харківщину, став Акт відновлення Української Держави, який був проголошений 30 червня 1941 року у Львові Українськими Національними Зборами з ініціативи саме бандерівського провуду ОУН. «Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під провідом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України...»³. Цей Акт проголошував відновлення незалежної Української Держави на Західній Україні з основною метою розповсюдження державності на всі землі України і створення повноцінної держави. «На Східну Україну звістку про відновлення Української держави понесли 6 тисяч

¹ Цит. за: Постанови II Великого збору Організації Українських націоналістів. Квітень 1941 року. Вікіджерела. URL:

https://uk.wikisource.org/wiki/Постанови_II_Великого_збору_Організації_Українських_націоналістів._Квітень_1941_року (дата звернення: 24.09.2025).

² Декалог «десять заповідей українського націоналіста» / UkrNationalism. — 2025. — URL: <https://ukrnationalism.com/the-nationalist-movement/ideology/laws-of-ukrainian-nationalism/47-dekaloh-desiat-zapovidei-ukrainskoho-natsionalista.html> (дата звернення: 25.09.2025).

³Цит. за: ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1./ Упорядники О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 250—251.

націоналістів-бандерівців, яких розділили на три похідні групи, перед ними стояло завдання створити українську адміністрацію та осередки ОУН»¹.

Ідеологічний фундамент діяльності бандерівського підпілля на Харківщині спирався на засади українського націоналізму, де нація проголошувалася абсолютною цінністю, проте в умовах зросійщеного та атеїстичного середовища Сходу України, провідникам ОУН(б) доводилося адаптувати свою риторичку. Головний ідеологічний удар спрямовувався проти марксизму-ленінізму та більшовицького матеріалізму, яким націоналісти протиставляли ідеалістичний світогляд та повернення до християнських традицій. При цьому варто зазначити, що релігійне питання у пропаганді на Сході подавалося доволі гнучко: декларуючи повагу до християнства як основи української духовності, організація залишала свободу віросповідання за особою, якщо це не шкодило національним інтересам. Ця теза, закріплена у постановках II Великого Збору ОУН у Кракові (травень 1941 р.), дозволяла залучати до боротьби широкі верстви місцевого населення, втомлені від багаторічних радянських репресій проти церкви.

Загалом одним із ключових інструментів впливу на мешканців Харківщини стала не стільки абстрактна теорія, скільки конкретна соціально-економічна програма. Виконуючи інструкції Революційного Проводу ОУН, місцеві осередки бандерівського підпілля акцентували увагу на побудові справедливого соціального ладу без експлуатації. Саме гасла про державну опіку над сиротами, інвалідами та безкоштовну медицину, прописані в програмних документах, сприймалися серед населення як реальна альтернатива сталінській системі, особливо на тлі руйнівних наслідків колективізації та голоду, про які пам'ятали харків'яни².

В контексті національно-культурної програми ОУН(б) можна сказати, що вона спрямовувалася на відродження та розвиток української національної

¹ Літопис УПА. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни : монографія. Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. 478 с.

² Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / під ред. Я. Дашкевича та В. Кука. Львів-Київ, 2001. 895 с.

культури, мови та традицій. Організація розглядала культурну діяльність як невід'ємну складову національно-визвольної боротьби та засіб формування національної свідомості населення, що на території Харківщини періоду Другої світової війни набувало особливого значення, оскільки регіон тривалий час перебував під впливом русифікаторської політики, спочатку царської, а згодом і радянської влади. Варто відмітити також системний характер програми ОУН(б) та специфіку її реалізації в умовах Харківщини, де організація стикалася з особливими викликами через менший рівень національної свідомості населення порівняно з Західною Україною.

Ще однією засадничою рисою ідеології ОУН(б) стала концепція «боротьби на два фронти», яка передбачала симетричне протистояння будь-яким зовнішнім силам, що посягали на український суверенітет. Остаточо цей курс був закріплений у рішеннях III Конференції ОУН(б) (лютий 1943 р.), де Берлін і Москва були визнані рівнозначними ворогами-імперіалістами. Щодо бандерівського підпілля на Харківщині, то для нього ця постанова стала не просто теоретичною декларацією, а відображенням жорстокої реальності, адже перебуваючи у прифронтовій зоні, місцеві осередки на власному досвіді переконалися, що зміна окупаційних прапорів (радянського на німецький і навпаки) не змінює суті колоніальної політики щодо України: жорстокі розправи над учасниками націоналістичних організацій німці влаштовували вже починаючи з кінця 1941 року, тому ілюзії з цього приводу в ОУН(б) розвіялися досить швидко. Відтак, єдиним виходом вбачалося здобуття повної державної незалежності, яка б гарантувала нації вільний розвиток без зовнішньої диктатури.¹

Стратегія пропагандистської діяльності ОУН(б) на Харківщині базувалася на комплексному підході до формування національної свідомості місцевого населення. Свою діяльність організація зорієнтувала на поширення націоналістичних ідей серед населення в газетах, прийняття нових людей з

¹ ОУН у світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. 1955. С. 24-47.

місцевих до лав ОУН, друкувалися листівки, які поширювалися серед місцевого населення й проводилися усні бесіди, щоб поширити ідеї боротьби за власну державність.

Розбудова організаційної мережі ОУН(б) на Харківщині вимагала виняткових заходів безпеки, тому в умовах великого індустріального центру, насиченого як німецькими спецслужбами, так і радянською агентурою, ключовим принципом стала сувора конспірація. При цьому варто додати, що в агітаційній роботі члени підпілля робили ставку на історичну пам'ять населення, апелюючи до неї тоді, коли це реально могло справити потрібний вплив на свідомість місцевого населення. Інформація про проголошення у Львові Акту відновлення Української Держави подавалася не як локальна подія, а як відновлення перерваної традиції УНР часів Визвольних змагань 1917–1921 рр. Саме такий підхід дозволяв легітимізувати боротьбу в очах «східняків», проводячи паралелі між тогочасними подіями та новою спробою здобуття незалежності.

Тактика бандерівців не була статичною і змінювалася відповідно до обставин. На початковому етапі (осінь 1941 р.) похідні групи, що дісталися Харківщини, намагалися інфільтруватися в легальні органи місцевого самоврядування та поліцію, щоб використати адміністративний ресурс для українських цілей, однак масові німецькі репресії швидко поклали край ілюзіям щодо можливості легальної праці. Як вже зазначалося вище, протягом 1942 року більшість з представників осередку ОУН(б) перейшли у глибоке підпілля, зосередившись на антинімецькій пропаганді. З наближенням фронту у 1943 році тактика знову змінилася: курс на збройну боротьбу призвів до створення на Харківщині окремих бойових груп (боївок), які мали захищати населення та готуватися до активного опору обом окупантам¹. Варто підкреслити, що геополітичні орієнтири ОУН(б) передбачали створення незалежної України як суверенної держави, що здатна самостійно визначати свою зовнішню та внутрішню політику. Акт від 30 червня 1941 р., хоча і виглядав досить

¹ Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. О. Дзюбан. Львів; Київ: Піраміда, 2001.

спонтанним, засвідчив усьому світові і Німеччині в тому числі, що український народ є «законним господарем на своїй землі і буде її боронити власними грудьми перед кожним, хто намагатиметься потоптати волю України»¹. Щоправда, такі сміливі заяви бандерівців пізніше відчутно вдарили проти них же самих, адже німецька окупаційна влада розпочала хвилю репресивних заходів, спрямованих на придушення осередків націоналістичного підпілля на підконтрольних їй територіях. З кінця 1941 року до Харкова докотилася перша хвиля німецьких репресій, спрямованих на придушення бандерівського руху на Східноукраїнських землях. Протягом кількох наступних місяців з міста було вислано близько 200 учасників похідних груп, вихідців із Галичини. Проте, до міста час від часу прибували нові емісари ОУН(б), які утворювали в Харкові ефективні, добре законспіровані осередки, хоча й малочисельні. На початку 1942 року німці викрили Житомирський обласний провід ОУН, де під час обшуку вони знайшли списки членів ОУН(б) як Житомирщини, так і Києва, Полтави і Харкова. Така знахідка не могла залишитися без уваги окупаційної влади, тому гітлерівці почали дуже пильно слідкувати за діяльністю ОУН(б), в тому числі й на Харківщині².

Соціальна база з точки зору підтримки ОУН(б) на Харківщині формувалася переважно з молоді, інтелігенції та частини селянства. Більшість з-поміж цих представників місцевого населення були вкрай незадоволені радянською політикою і сподівалися на покращення власного становища, відгукуючись на заклики емісарів ОУН(б) приєднатися до лав націоналістичного підпілля. В ході проведення зборів та мітингів бандерівці намагалися залучити якомога ширші верстви населення, активно пояснюючи переваги української державності та критикуючи як німецький, так і радянський окупаційні режими. Зрозуміло, що роботі з українською національно свідомою молоддю приділялася велика увага, щоправда, навіть за таких відносних успіхів у напрямку розширення власної мережі на теренах

¹ Акт 30 червня 1941 — Архів ОУН. URL: <https://ounuis.info/library/newspapers/tags/Акт%2030%20червня%201941.html> (дата звернення: 27.09.2025).

² Труш В. Діяльність ОУН (б) на Харківщині // Діяльність підпілля ОУН на Сході України... С.114.

Харківщини та розбудови націоналістичного підпілля, загальний рівень підтримки ОУН(б) залишався значно нижчим порівняно з Західною Україною¹.

Перспективи розбудови націоналістичного руху в регіоні були напряму залежні від геополітичної ситуації та руху лінії фронту, але Харківщина розглядалася Проводом не лише як промисловий ресурс, але і як ключовий елемент концепції Соборності, без якого неможлива цілісна держава. Відтак, незважаючи на арешти з боку Гестапо, а згодом — і каральних органів СРСР, підпілля намагалося утримувати позиції до останнього, але з поверненням радянської влади у 1943 році, можливості для організованої пропаганди були зведені до мінімуму, а діяльність осередків підпілля перейшла у фазу глибокої конспірації та боротьби за фізичне виживання власних кадрів².

Підсумовуючи аналіз ідейно-політичних засад ОУН(б) на Харківщині, варто зазначити, що вони не були статичними, а еволюціонували під впливом місцевих реалій та змін. Інтегральний націоналізм тут трансформувався у прагматичну програму національного та соціального визволення, яка була більш зрозумілою для жителів Радянської України. Одними з ключових елементів цієї платформи стали ідея Соборності України, антиколоніальна риторика (проти Москви та Берліна) та гасла соціальної справедливості, які дійсно відгукувалися багатьом мешканцям регіону, особливо в період війни. Хоча через важкі умови німецької окупації та жорсткий терор представникам ОУН(б) не вдалося масово мобілізувати населення, їхня діяльність створила важливий прецедент існування альтернативної української політичної думки.

2.3. Основні напрямки діяльності ОУН(б): пропаганда, розвідка та збройна боротьба

¹ Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі (1941–1943 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. С.65-69.

² Реабілітовані історією. Харківська область: Книга третя. Ч. 2 / Ред.-упоряд. А. О. Епштейн. Київ; Харків: Оригінал, 2016. С.19-21.

Діяльність ОУН(б) на Харківщині в роки німецької окупації охоплювала три основні напрямки, які формували підпільну роботу. Ця робота, в свою чергу, утворювала єдину систему: 1) пропагандистська діяльність, яка була спрямована на формування української національної свідомості серед місцевого населення та протидію як радянській, так і німецькій ідеологічній експансії; 2) розвідувальна робота, яка мала на меті збір важливих даних про дії окупаційної адміністрації, настрої населення та планування майбутніх операцій; 3) збройна боротьба, котра включала в себе диверсійні акції, напади на представників окупаційної адміністрації та подальшу підготовку до більш масштабних дій антинімецького спрямування. Комплексний характер націоналістичного руху на території Харківської області в період німецької окупації забезпечували ці три складових, які системно доповнювали одна одну.

Одночасно з приходом німецьких окупаційних військ, у жовтні 1941 року, активізувалася і пропагандистська діяльність ОУН(б) на Харківщині. Бандерівці мали на меті максимально якісно використати початковий період окупації для поширення ідей українського націоналізму серед населення, адже вони розуміли, що діяти більш-менш легально і відкрито протягом тривалого часу вони, скоріш за все, не зможуть (ці припущення підтвердилися вже зовсім скоро). Головними засобами пропаганди на місцях стали листівки, прокламації та усна агітація серед різних верств харківського суспільства. Члени організації активно працювали з інтелігенцією, студентством та робітниками, намагаючись переконати їх у правильності ідеї створення незалежної Української Держави. Не забували вони також приділяти увагу поширенню інформації про діяльність, яку провадила ОУН(б) на західних територіях України, закликаючи до єдності всіх українських земель¹.

Організаційна структура пропагандистської роботи передбачала створення спеціальних груп, які були відповідальними за виготовлення та розповсюдження агітаційних матеріалів, в свою чергу, кожна група складалася з 3-5 осіб, які мали окремі функції: написання текстів, друкування та

¹ ОУН і УПА в 1943 році: Документи. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 347 с.

безпосереднє розповсюдження серед населення. Тексти листівок готувалися з урахуванням специфіки східноукраїнського регіону та ментальності харків'ян, які довгий час жили в умовах тоталітарної радянської системи. У цих текстах особливий акцент робився на критиці сталінського режиму, репресій проти українського селянства під час Голодомору та необхідності відновлення української державності¹, при цьому бандерівці часто уникали прямої критики німецької окупаційної влади на початковому етапі, адже вони розуміли складність ситуації та необхідність умовної співпраці з різними політичними силами, особливо протягом перших місяців своєї діяльності на теренах окупованої Харківщини. Забезпечення пропагандистської діяльності з технічної точки зору становило окрему проблему для ОУН(б) на Харківщині. Першочерговою проблемою була відсутність власних друкарських потужностей, змушуючи націоналістів шукати альтернативні способи виготовлення агітаційних матеріалів, тому частина листівок виготовлялася вручну, частина - копіювалися на друкарських машинках або навіть переписувалася від руки. Деякі з діячів підпілля намагалися налагодити контакти з працівниками місцевих друкарень, щоб отримати доступ до обладнання в позаробочий час. Одним із варіантів забезпечення агітаційними матеріалами території Харківщини було транспортування готових матеріалів з сусідніх областей (зокрема Дніпропетровської), яке здійснювалося через мережу довірених осіб. Серед них далеко не завжди всі були членами ОУН(б), але симпатизували українському національному руху². Зберігання пропагандистських матеріалів вимагало особливої обережності, оскільки їх виявлення німецькими службами безпеки або Гестапо загрожувало арештом чи навіть розстрілом.

Ключовим елементом організаційної інфраструктури ОУН(б) на Харківщині стало налагодження власної поліграфічної бази. У 1942 році підпілля вдалося обладнати потужну конспіративну друкарню, яка технічно

¹ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Наукова думка, 2005. С.77-80.

² Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків, 2004. С.265-269.

забезпечувала інформаційні кампанії не лише в місті, а й на прилеглих територіях Лівобережжя. Наявність необхідного обладнання дозволила перейти від рукописних листівок до масового тиражування якісних агітаційних матеріалів, зокрема програмних брошур із роз'ясненням державної візії націоналістів, проте така активізація пропаганди привернула увагу німецьких спецслужб. Кульмінацією протистояння стала ніч на 17 жовтня 1942 року, коли співробітники СД провели масштабну спецоперацію з ліквідації осередку ОУН(б). У ході штурму конспіративного приміщення та подальших облав було заарештовано 11 провідних діячів підпілля, а матеріально-технічну базу — знищено. Цей удар суттєво підірвав, хоча й не зупинив повністю, інформаційну роботу організації в регіоні¹.

Інформаційна боротьба ОУН(б) на Харківщині велася комплексно, поєднуючи друковане слово, усну агітацію та візуальну пропаганду. Наймасовішим засобом впливу залишалися листівки та прокламації, які поширювалися протягом усього періоду окупації. Їхня тематика варіювалася від антирадянської риторики (викриття злочинів НКВС, Голодомору) до закликів боротися за Самостійну Україну. Варто зазначити, що основною цільовою аудиторією цих матеріалів були як містяни, так і селяни навколишніх районів. З урахуванням специфіки регіону та високого ризику викриття, основну ставку підпілля ОУН(б) робило все-таки на усну пропаганду, адже вона була найбільш безпечною та ефективною формою роботи з інтелігенцією, студентством та робітниками. Емісари ОУН на місцях проводили індивідуальні бесіди, роз'яснюючи ідеї націоналізму в приватних розмовах, що дозволяло оминати німецьку цензуру та уникати арештів за зберігання забороненої літератури.

Окремим напрямком також була візуальна агітація: настінні написи та поширення національної символіки (тризубів, синьо-жовтих прапорів). Зазвичай такі акції приурочувалися до національних свят (Свято Героїв, річниця Актів 22 січня або 30 червня) і мали на меті продемонструвати населенню, що

¹ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. С.270.

українське підпілля існує і продовжує боротьбу, попри німецький терор¹. Кожна форма пропагандистської роботи ОУН(б) на Харківщині мала свою конкретну специфіку та вимагала особливого підходу до організації та реалізації, враховуючи умови окупаційного режиму та необхідність конспірації.

Розвідувальна діяльність ОУН(б) на Харківщині була організована за принципами, виробленими в умовах підпільної боротьби на західноукраїнських землях. Головною метою розвідки був збір інформації про дислокацію німецьких військових частин, адміністративну структуру окупаційної влади та настрої місцевого населення. Особливу увагу приділяли відстеженню переміщень військових з'єднань, оскільки ця інформація могла бути корисною для планування диверсійних операцій. Члени організації також збирали дані про економічну політику німців, примусове вивезення населення на роботи до Німеччини та репресії проти цивільного населення. Ця інформація використовувалася як для внутрішніх потреб організації, так і для передачі в інші регіони діяльності ОУН(б)².

Система розвідувальної мережі ОУН(б) на Харківщині будувалася за принципом суворої конспірації та автономності. Низовою структурною одиницею була ланка (часто у форматі «трійки»), учасники якої знали в обличчя лише свого безпосереднього керівника. Така децентралізація дозволяла розділити сфери відповідальності: частина розвідників моніорила суспільні настрої в житлових масивах, інші — вели спостереження за стратегічними об'єктами окупаційної адміністрації (залізничними вузлами, заводами, місцями дислокації військ вермахту). Необхідна комунікація між ланками забезпечувалася через систему зв'язкових, що унеможливило горизонтальні контакти між рядовими членами. Така схема гарантувала більшу «живучість» підпілля: арешт однієї групи не призводив до ланцюгової реакції провалів, ставлячи під загрозу всі інші. Загальну координацію розвідувальної діяльності

¹ Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі (1941–1943 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. С.92-96.

² Киричук Ю. А. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С.192-195.

здійснював референт розвідки при Обласному проводі, який акумулював зібрані дані для подальшого звітування перед Проводом Східних українських земель¹.

Методи збору розвідувальної інформації були різноманітними та пристосованими до конкретних умов окупованого Харкова. Значна частина даних отримувалася через спостереження за рухом німецьких військ та транспорту в місті, також члени підпілля ОУН(б) систематично фіксували кількість та типи військової техніки, напрямки руху колон, час прибуття та відправлення потягів з військовими вантажами. Особливу цінність мала інформація про розташування штабів, складів зброї та боєприпасів, аеродромів та інших стратегічно важливих об'єктів військової інфраструктури окупаційних військ. Для отримання такої інформації використовувалися можливості тих людей, які працювали на цих об'єктах або мали доступ до них відповідно до свого фаху чи професійної діяльності. Також застосовувалася практика встановлення контактів з військовополоненими та остарбайтерами, які могли надати цінну інформацію про ситуацію в інших регіонах².

Збір інформації про настрої місцевого населення становив окремий напрямок розвідувальної роботи учасників підпілля ОУН(б). Члени організації регулярно відвідували ринки, черги за продуктами, громадські місця, де люди обговорювали поточні події, приділяючи особливу увагу реакції харків'ян на німецьку окупаційну політику, ставленню до примусового вивезення на роботи до Німеччини, оцінці продовольчої ситуації в місті. Ця інформація була важливою для розуміння соціально-політичної обстановки та планування пропагандистської роботи. Крім того, вивчалися настрої різних соціальних груп - інтелігенції, робітників, селян приміської зони, що дозволяло визначати найбільш перспективні напрямки для поширення ідей українського націоналізму. Особливе значення мала інформація про діяльність інших

¹ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Київ: Генеза, 2006.

² Русначенко А. М. Народ збурений: нац.-визвол. рух в Україні й нац. рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. Київ, 2002. С.300-305.

підпільних організацій та груп, оскільки це впливало на тактику ОУН(б) в регіоні¹.

Логістика передачі розвідувальних даних спиралася на розгалужену «естафетну» систему зв'язку. Маршрути кур'єрів пролягали переважно у західному напрямку — через Полтавщину та Київ до правобережних центрів, де дислокувався Провід. З міркувань конспірації письмові звіти часто замінювалися на зашифровані записки, котрі ховалися у побутових речах, одязі чи продуктах харчування, також крім текстових донесень, використовувалися поштові скриньки для транспортування фотоплівок, схем дислокації вермахту та зразків бланків окупаційної адміністрації. Особливим викликом для зв'язкових, враховуючи важливість їхньої роботи, ставала лінія фронту, яка поступово наближалася до Харкова. Для її перетину використовували не сумнівні контакти з радянськими групами (що загрожувало викриттям НКВС), а прогалини в німецькій обороні та фальшиві документи. Варто також зазначити, що попри гострий ідеологічний та організаційний конфлікт між бандерівцями та мельниківцями, у специфічних умовах діяльності на Сході України, саме на низовому рівні іноді відбувався ситуативний обмін інформацією між рядовими членами обох гілок ОУН заради фізичного виживання підпілля, хоча це й суперечило офіційним директивам обох Проводів².

Збройна діяльність ОУН(б) на Харківщині розпочалася пізніше за пропагандистську та розвідувальну роботу, оскільки вимагала більш серйозної підготовки та організації. Перші збройні акції були спрямовані проти представників радянського активу, які співпрацювали з німецькою окупаційною владою. Члени організації здійснювали індивідуальні теракти проти осіб, які займалися виявленням підпільників або допомагали німцям у проведенні репресій проти місцевого населення. Ці операції мали подвійну мету: фізичне знищення ворогів та демонстрація сили організації перед населенням. Кожна збройна акція супроводжувалася розповсюдженням

¹ Сергійчук В. І. Український здви́г, Т.5: Наддніпрянщина. 1941-1955. Київ, 2005. С.22-25.

² Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі (1941–1943 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. С.112-116.

листівок, які пояснювали мотиви нападу та закликали до підтримки українського національно-визвольного руху¹.

Військова складова діяльності ОУН(б) на Харківщині мала свою специфіку, зумовлену географічними та ресурсними чинниками. На відміну від Волині, де місцевий ландшафт дозволяв розгортати досить великі збройні з'єднання, у степовій зоні підпілля зосередилося на диверсійно-розвідувальній тактиці. Пріоритетним завданням військової референтури було не так проведення масштабних фронтальних операцій (що було неможливо без вибухівки, яку було важко дістати), як дезорганізація німецького тилу: пошкодження комунікацій, виведення з ладу автотранспорту та збір розвідданих про переміщення ешелонів.

Починаючи з весни 1942 року, коли стало очевидним, що окупація затягується, організація бандерівського підпілля розпочала системну підготовку до збройного виступу. Стратегія «мілітаризації підпілля» передбачала створення мережі схованок («криївок») зі зброєю, яку збирали на місцях боїв 1941 року або викупували в окупантів. Кінцевою метою бандерівців на теренах Харківщини, було формування повноцінних повстанських відділів у лісових масивах області (наприклад, у районі Ізюма чи Змієва), щоправда, реалізувати цей амбітний план завадили два фактори: хвиля арештів СД керівного складу та стрімке наближення фронту в 1943 році, що змусило підпілля змінити пріоритети на виживання².

Стратегічним завданням для керівництва ОУН(б) залишалася інтеграція харківського підпілля в загальноукраїнську мережу опору. Хоча повноцінна оперативна синхронізація дій з повстанською армією на Волині була ускладнена відстанню та лінією фронту, місцеві провідники все ж намагалися адаптувати волинський досвід партизанської війни до умов лісостепової зони Сходу. Комунікація з сусідніми осередками (Донбас, Дніпропетровщина) дозволяла координувати маршрути кур'єрів та уніфікувати пропагандистські

¹ Сергійчук В. І. ОУН-УПА в роки війни. Київ, 1996. С.115-120.

² Русначенко А. М. Народ збурений: нац.-визвол. рух в Україні й нац. рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. Київ, 2002. С.307-310.

наративи, створюючи ефект єдиного фронту. Найболючішим питанням залишалося матеріально-технічне забезпечення, адже дефіцит арсеналу стримував перехід до активних бойових акцій. Основним джерелом поповнення запасів були не стільки ризиковані напади на патрулі, скільки збір зброї на місцях масових боїв 1941-1942 рр. (зокрема в районі «Барвінківського котла») та її нелегальна купівля у деморалізованих солдатів союзних Німеччині армій (італійців, угорців).

Варто зазначити, що в таких умовах окремим викликом була медицина. Через неможливість легального лікування поранених підпільників у німецьких шпиталях, ОУН формувала власну санітарну мережу, залучаючи для цього патріотично налаштованих лікарів та фельдшерів, які надавали допомогу на конспіративних квартирах, ризикуючи власним життям¹.

Вплив діяльності ОУН(б) на суспільно-політичну ситуацію в Харкові був обмеженим, але дійсно помітним. Постійна та дуже активна пропагандистська робота сприяли зростанню антиокупаційних настроїв серед частини місцевого населення, що особливо було помітно в середовищі молоді та інтелігенції, які традиційно були більш сприйнятливими до ідей національного визволення, при цьому загальний рівень підтримки ОУН(б) на Харківщині очікувано залишався меншим, ніж на західноукраїнських землях. Це пояснювалося різницею в історичному досвіді та політичній культурі регіонів нашої країни. Не варто забувати, що тривалий період радянської влади та русифікації зробив свій вплив на свідомість харків'ян, значна частина з яких сприймали ідеї українського націоналізму з обережністю або навіть вороже².

Діяльність ОУН(б) на Харківщині в роки німецької окупації наочно ілюструє складність та суперечливість процесів, пов'язаних з організацією націоналістичних осередків на території СУЗ, особливо в умовах воєнного часу. Незважаючи на обмежені ресурси та несприятливі умови, організація змогла створити власну розгалужену мережу підпільних осередків та проводити

¹ Реабілітовані історією. Харківська область: Книга третя. Ч. 2 / Ред.-упоряд. А. О. Епштейн. Київ; Харків: Оригінал, 2016. 696 с.

² Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків, 2004. С.273-277.

систематичну роботу в трьох основних напрямках. Пропагандистська діяльність, хоча і залишалася далеко від масштабів західних регіонів, все ж сприяла поширенню ідей української державності серед частини населення Харківщини. В свою чергу, розвідувальна робота забезпечила збір цінної інформації та підтримку зв'язків з іншими регіонами, що було вкрай важливо для сталої діяльності підпілля ОУН(б) та його мережі. Підготовка до збройної боротьби, попри свою об'єктивну обмеженість, продемонструвала готовність українських націоналістів до активного спротиву окупаційному режиму та стала важливим фактором формування антинімецьких настроїв в регіоні.

2.4. Взаємовідносини з німецькою окупаційною адміністрацією та місцевим населенням

Динаміка взаємин ОУН(б) із німецькою окупаційною владою на Харківщині була прямою відповідністю особливому статусу регіону. На відміну від правобережних областей, що увійшли до складу цивільного Райхскомісаріату, Харківщина перебувала у зоні відповідальності військової адміністрації (Heeresgebiet). Тут вся повнота влади належала командуванню Вермахту, що саме по собі встановлювало жорсткіший режим контролю та звужувало простір для легальної політичної роботи. Відповідно до місцевих умов, стратегія бандерівських похідних груп, що прибули до міста восени 1941 року, базувалася на тактиці інфільтрації. Керівництво ОУН(б) намагалось реалізувати просту, але логічну концепцію: поки німці були зайняті наступом, націоналісти прагнули швидко опанувати низові ланки місцевого самоврядування (районні управи) та сформувати кадри допоміжної поліції з патріотичної молоді. Розрахунок був прагматичним: отримати легальний «дах» для розбудови організаційної мережі та доступ до адміністративного ресурсу, проте не можна забувати, що така «співпраця» мала вимушений і тимчасовий характер, оскільки кінцеві цілі сторін були діаметрально протилежними: окупанти розглядали місцеве населення виключно як робочу силу, тоді як ОУН розцінювала адміністративні посади як плацдарм для відновлення державності¹.

Німецька окупаційна адміністрація в Харкові з підозрою ставилася до діяльності українських націоналістів, незважаючи на початкові декларації про співпрацю. Військове командування міста, очолюване генерал-лейтенантом Георгом фон Брауном, надавало перевагу прямому управлінню захопленими територіями без делегування значних повноважень місцевим силам. Система управління, організована в Харкові, відрізнялася від інших українських міст своєю централізованістю та жорсткістю контролю. Німці розглядали харків'ян, включаючи українських націоналістів, як потенційне джерело робочої сили та

¹ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків, 2004. С.180-185.

ресурсів для німецької воєнної економіки, а не як рівноправних партнерів. Це створювало об'єктивні передумови для конфлікту між окупаційною владою та ОУН(б), яка прагнула політичної суб'єктності та національної автономії¹.

Участь членів ОУН(б) у створенні та діяльності української допоміжної поліції в Харкові стала одним з найбільш суперечливих аспектів взаємовідносин з німецькою адміністрацією. Німецькі власті потребували місцевих кадрів для підтримання порядку в місті та проведення репресивних заходів проти потенційних опонентів режиму. В свою чергу, українські націоналісти з числа місцевого осередку розглядали участь в поліцейських структурах як можливість збереження впливу та захисту українського населення від найжорстокіших проявів окупаційної політики, але реальна ситуація виявилася значно складнішою, оскільки українська поліція змушена була виконувати накази німецького командування, включаючи участь у переслідуваннях євреїв та політичних в'язнів. Ця участь завдала значної шкоди репутації ОУН(б) серед широких верств харківського населення та стала предметом гострої критики з боку інших антинімецьких сил².

Поступове розчарування ОУН(б) в можливостях співпраці з німецькою окупаційною владою почало проявлятися вже в кінці 1941 року. Репресії проти українських націоналістів, які відмовилися визнати скасування Акта 30 червня, поширилися і на територію Харківщини. Німецькі органи безпеки почали системне переслідування членів ОУН(б), підозрюючи їх у підготовці антинімецьких виступів. Арешти активістів організації, закриття українських культурних товариств та обмеження використання української мови в публічній сфері демонстрували справжні наміри окупаційної влади щодо українського національного руху. Ці події змусили керівництво ОУН(б) на Харківщині

¹ Державний архів Харківської області. Ф. Н-2982. Харківська міська управа (період німецько-нацистської окупації). 1941-1943 рр.

² Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків, 2004. С.186-189.

переглянути свою тактику та почати підготовку до збройного опору німецькому режиму¹.

Конфлікт між ОУН(б) та німецькою службою безпеки досягнув кульмінації під час викриття підпільної друкарні організації в жовтні 1942 року, про яку вже згадувалося трохи раніше. Варто сказати, що саме ця подія стала останнім «аргументом» для переходу ОУН(б) на Харківщині від тактики обмеженої співпраці до відкритого протистояння з окупаційним режимом. Німецькі власті використали цей інцидент для виправдання подальших репресій проти українських націоналістів та їхніх симпатиків серед місцевого населення².

Репресивні заходи з боку німецької адміністрації проти ОУН(б) на Харківщині були частиною загальної політики, спрямованої на боротьбу з українським національним рухом на окупованих територіях. Спеціальні підрозділи СД та гестапо проводили систематичні облави, арешти та допити підозрюваних у зв'язках з українськими націоналістами. Їхні репресивні методи включали фізичні катування, психологічний тиск на родичів заарештованих та створення мережі інформаторів серед місцевого населення. Німецька окупаційна влада також використовувала провокації та дезінформацію для компрометації діяльності ОУН(б) та підриву довіри до неї з боку харків'ян. Ці заходи значно ускладнили роботу організації та змусили її перейти до більш глибокого підпілля з посиленням конспіративних заходів безпеки.

Ставлення місцевого населення Харківщини до ОУН(б) було неоднозначним та залежало від багатьох факторів, включаючи соціальне походження, освітній рівень, політичні переконання та особистий досвід взаємодії з різними владними режимами. Значна частина харків'ян, вихованих в умовах радянської системи, з недовірою ставилася до ідей українського націоналізму, особливо в їх радикальних проявах. Тривалий період русифікації

¹ Дьякова О. В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: методичні рекомендації з історії рідного краю. Харків, 2007.

² ОУН і УПА в 1943 році: Документи / Упорядники: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 347 с.

та антинаціоналістичної пропаганди зробив свій вплив на свідомість населення, багато представників якого ідентифікували себе радше як радянських людей, ніж як українців. Водночас серед частини інтелігенції, студентства та молоді спостерігалася більша відкритість до українських національних ідей, особливо в контексті критики сталінського режиму та його репресивної політики, про що також було згадано в попередньому тексті роботи. Соціальна база підтримки ОУН(б) на Харківщині мала значні обмеження, особливо у порівнянні з західноукраїнськими регіонами, де організація мала глибоке історичне коріння та широку популярність. Основну підтримку бандерівці знаходили серед представників української інтелігенції, які зберегли національну свідомість попри тиск радянської влади. Деякі священники, вчителі, лікарі та інженери симпатизували ідеям українського відродження та надавали допомогу членам організації. Також певну підтримку ОУН(б) знаходила серед селянства приміської зони, яке зберігало традиційну українську культуру та мову. Незважаючи на це, більшість робітників великих підприємств обласного центру, які становили значну частину населення міста, були досить аморфними та залишалися байдужими або навіть вороже налаштованими до діяльності українських націоналістів на території Харківщини в період війни¹.

Пропагандистська діяльність ОУН(б) серед населення Харківщини стикалася з серйозними перешкодами, що були пов'язані як з репресіями з боку німецьких властей, так і з ментальними особливостями місцевого населення. Листівки та прокламації організації, які закликали до створення незалежної української держави та боротьби проти окупантів, часто сприймалися харків'янами з обережністю або навіть страхом. Багато людей боялися бути поміченими в читанні або поширенні подібних матеріалів, розуміючи можливі наслідки з боку німецьких каральних органів. Крім того, ідеологічні постулати ОУН(б), сформовані в умовах західноукраїнської політичної традиції, не

¹ Радченко Ю. Українська допоміжна поліція та Голокост на території м. Харкова (1941-1943 рр.). Дослідження з історії України. 2018.

завжди знаходили відгук серед населення Східної України, яке мало інший історичний досвід та культурні орієнтири.

Економічна політика німецьких окупантів створювала додаткові труднощі для діяльності ОУН(б) серед населення Харківщини. Жорстока експлуатація місцевих ресурсів, примусове вивезення людей на роботи до Німеччини та штучно створений голод змушували харків'ян дедалі більше зосереджуватися на нагальних проблемах виживання, а не на політичних питаннях. В умовах, коли люди страждали від нестачі продовольства, палива та медикаментів, заклики до боротьби за національну незалежність могли здаватися абстрактними та далекими від реальних потреб. ОУН(б) намагалася адаптувати свою пропаганду до цих обставин, наголошуючи на зв'язку між національним визволенням та поліпшенням матеріального становища населення, проте ці спроби мали обмежений успіх¹.

Взаємовідносини ОУН(б) з іншими політичними силами на Харківщині також впливали на ставлення до неї місцевого населення. Конкуренція між бандерівцями та мельниківцями, а також місцевим націоналістичним активом – доленківцями - за вплив та прихильність місцевого населення часто призводила до конфліктів, які дискредитували український національний рух в очах пересічних харків'ян. Крім того, діяльність різних колабораціоністських організацій та груп, які також претендували на представлення інтересів місцевого населення, створювала плутанину та недовіру до всіх політичних сил. Населення часто не бачило різниці між різними фракціями ОУН та іншими організаціями, що працювали з німецькою адміністрацією. Такі явища негативно впливали на репутацію українських націоналістів загалом.

Репресії німецьких властей проти цивільного населення Харківщини парадоксальним чином як шкодили, так і допомагали ОУН(б) в її відносинах з харків'янами. З одного боку, жорстокість окупаційного режиму, масові розстріли, депортації та знущання над мирними жителями викликали зростання

¹ Семінар «Роль ОУН-УПА в Другій світовій війні» (українська версія). Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyeni-materialy/ukrayinsko-nimecki-istorychni-dialogy/seminar-rol-oun-upa-v-drugiy-svitoviy-viyini-ukrayinska-versiya> (дата звернення: 30.09.2025).

антинімецьких настроїв, які ОУН(б) намагалася використати для мобілізації підтримки своєї діяльності. Організація підкреслювала, що бореться проти окупантів за звільнення українського народу, що знаходило певний відгук серед постраждалих від німецького терору. З іншого боку, страх перед репресіями змушував багатьох потенційних симпатиків організації утримуватися від будь-яких проявів підтримки або співпраці з підпільниками, що обмежувало можливості ОУН(б) щодо розширення своєї соціальної бази¹.

Культурно-освітня діяльність ОУН(б) на Харківщині стала одним з найбільш позитивно сприйнятих аспектів роботи організації серед місцевого населення. Спроби відновлення української мови в школах, організація культурних заходів та поширення української літератури знаходили підтримку серед тієї частини харків'ян, яка зберегла національну самосвідомість. Проте ці ініціативи стикалися з активною протидією з боку німецьких властей, які не були зацікавлені в розвитку української культури та освіти: заборони на використання української символіки, закриття культурних товариств та переслідування вчителів, які викладали українською мовою, демонстрували справжнє ставлення окупантів до українських національних прагнень та обмежували можливості ОУН(б) щодо культурно-просвітницької роботи².

Взаємовідносини ОУН(б) з німецькою окупаційною адміністрацією та місцевим населенням на Харківщині відображали загальні суперечності українського національного руху в умовах німецької окупації. Початкові сподівання на можливість використання німецької підтримки для створення української державності швидко змінилися розчаруванням та переходом до опору окупаційному режиму. Обмежена підтримка з боку місцевого населення, зумовлена специфікою політичної культури Східної України та жорстокими умовами окупації, не дозволила ОУН(б) досягти на Харківщині такого впливу, який організація мала в західних регіонах України. Не зважаючи на це,

¹ Харківщина на початку війни. Окупація Харківщини. Харківщинознавство. Навчальні матеріали. 2020.

² Харків під час німецької окупації та російської навали. Суспільне Харків. 2025. URL: <https://suspilne.media/kharkiv/273510-nimci-ne-bombili-harkiv-tak-silno-ak-zaraz-rf-doslidnik-istorii-pro-harkiv-pid-cas-drugoi-svitovoi/> (дата звернення: 30.09.2025).

діяльність бандерівців на території Харківщини залишила помітний слід в історії українського національно-визвольного руху та продемонструвала готовність частини українського суспільства до боротьби за національні ідеали навіть в найскладніших умовах воєнного часу.

РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН(М) НА ХАРКІВЩИНІ: ПОМІРКОВАНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ

3.1. Програмові засади та ідеологічні особливості мельниківського крила ОУН

Програмові засади мельниківського крила ОУН формувалися під впливом традицій українського державотворення періоду 1917-1921 років та досвіду старшого покоління українських політиків, які безпосередньо брали участь у національно-визвольних змаганнях. Андрій Мельник, затверджений головою Проводу українських націоналістів на Другому Великому Зборі ОУН у Римі 27 серпня 1939 року, представляв помірковане крило організації, яке орієнтувалося на еволюційні методи досягнення української державності. На відміну від радикального бандерівського крила, мельниківці підкреслювали спадкоємність з ОУН 1929 року та намагалися зберегти програмну стабільність організації. Ця течія об'єднала переважно представників старшої генерації українських націоналістів, які мали досвід роботи в умовах міждержавної дипломатії та прагнули використати зовнішньополітичні чинники для реалізації українських національних цілей. Така ставка на компетентність та виваженість кадрів згодом стала вирішальною у їхній тактиці на Сході України, де вони намагалися залучити до співпраці місцеву технічну та гуманітарну інтелігенцію, апелюючи до порядку та професіоналізму.

Ідеологічною основою ОУН(м) залишалася концепція інтегрального націоналізму, сформульована Дмитром Донцовим, а також у праці Миколи Сціборського «Націократія». Мельниківці відкидали прихильність до революції на користь ідеї державного солідаризму (співпраці всіх соціальних верств заради нації) та корпоративного устрою, адже розглядали майбутню Україну як правову державу з чіткою ієрархією та професійним управлінням. Саме такий державницький, еволюційний підхід дозволив їм у 1941–1942 роках ефективно легалізуватися в Харкові, зайнявши ключові ніші в органах місцевого

самоврядування (Харківська міська управа), пресі (газета «Нова Україна») та освіті. Варто додати, що мельниківці загалом розглядали націоналізм не лише як революційну силу, спрямовану на руйнування існуючого порядку, а як конструктивний принцип організації майбутньої української держави¹.

Програма ОУН, ухвалена на Римському зборі 1939 року, стала базовим документом мельниківського крила до кінця Другої світової війни. Головною метою проголошувалося створення «Української Суверенної Соборної Держави» на всіх етнічних українських землях. Основними засобами втілення цієї мети визначалася національна революція, яка мала відбуватися поетапно та з урахуванням міжнародної ситуації. Програма передбачала три основні етапи державного будівництва: підготовчий період революційної боротьби, перехідний період встановлення національної влади та період консолідації незалежної держави, при цьому кожен з етапів мав свої специфічні завдання та методи їх реалізації. Мельниківці підкреслювали необхідність широкої підготовки національних кадрів, які були б здатні взяти на себе відповідальність за управління державою після здобуття незалежності².

Мельниківці у своїй «економічній доктрині» виступали за збереження приватної власності та підприємницької ініціативи, але з одночасним посиленням ролі держави в регулюванні ключових економічних процесів. Земельна реформа розглядалася ними як один з пріоритетних напрямків економічної політики, що мала ліквідувати поміщицьке землеволодіння та передати земельні наділи тим, хто безпосередньо займався їхньою обробкою. Промислова політика передбачала націоналізацію стратегічно важливих галузей економіки, зберігаючи при цьому змішану форму власності в інших секторах. Значна увага мала приділятися розвитку освіти, науки та культури як основам національного відродження та економічного прогресу. Фінансова

¹ Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929–1941 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. С. 135–140.

² Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. : збірка документів. Бібліотека українського підпільника. Б.м., 1955. Ч. 1. С. 3.

система майбутньої держави, відповідно до бачення ОУН(м), мала базуватися на національній валюті та незалежній банківській системі.

Соціально-економічна програма ОУН(м) спиралася на концепцію націократії, розроблену Миколою Сціборським. В умовах індустріальної Харківщини, де населення було насильно виховане радянськими догмами про «класову боротьбу», мельниківці пропонували зовсім протилежну модель — національний солідаризм, суть якого полягала в запереченні внутрішнього конфлікту між робітниками та власниками. Відтак, замість марксистських профспілок пропонувалося створити систему професійних корпорацій, де всі учасники виробничого процесу співпрацювали б заради економічного зростання держави. Така риторика мельниківців була добре адаптована до місцевих соціально-політичних реалій та мала на меті залучити на бік націоналістів робітничий клас Харкова, втомлений від сталінської експлуатації. Окремий акцент у їхній програмі робився на соціальному захисті: декларувалася необхідність безоплатної медицини та освіти, а також державної підтримки родини тощо¹.

Говорячи про ідеологічний розкол в ОУН, варто зазначити, що він не обмежувався питанням лідерства (А. Мельник чи С. Бандера), а базувався на глибинних розбіжностях у стратегії та тактиці боротьби. Аналіз програмних документів бандерівців та мельниківців засвідчує два відмінні підходи до державотворення: ОУН(м) сповідувала тактику, що полягала у збереженні кадрів та «вирощуванні» державних інституцій (управ, поліції, преси) навіть в умовах німецької окупації. Вони вважали за можливе використання німецького чинника для розбудови української державності, дотримуючись дипломатичних методів та уникаючи передчасних збройних виступів, які могли б призвести до знищення ядра націоналістичного підпілля. В основу їхньої соціальної моделі було покладено теорію «націократії» М. Сціборського з акцентом на корпоративізм та професійне представництво, про що вже згадувалося раніше.

¹ Зайцев О. Ю. Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. Київ: Критика, 2013. С. 245–250.

В свою чергу, представники ОУН(б) обрали шлях, близький до революційного волюнтаризму. Їхня концепція «опори на власні сили» передбачала радикальні методи боротьби, створення доконаних фактів (як-от Акт 30 червня) та готовність до конфронтації з будь-яким окупантом, не чекаючи сприятливої нагоди чи якоїсь зручної ситуації. Якщо мельниківці робили ставку на інтелігенцію та старше покоління, то бандерівці мобілізували радикальну молодь, готову до більш активної підпільної боротьби. Такі суттєві світоглядні розбіжності майже унеможливили об'єднання й тісну співпрацю двох фракцій ОУН навіть в умовах діяльності на СУЗ, де їхня злагоджена робота могла б забезпечити набагато кращі результати, ніж вони зуміли досягти відокремлено одна від одної¹.

Етнонаціональна концепція ОУН(м), що мала бути реалізована в тому числі на Харківщині, базувалася на принципі «Україна для українців», але в його державницькому, а не ксенофобському трактуванні. Мельниківці, на відміну від радикальніших течій, намагалися задекларувати гнучку політику щодо нацменшин, тому головною вимогою до неукраїнців була безумовна лояльність до ідеї української державності. При цьому російській меншині, яка становила значний відсоток населення Харкова, гарантувалася повна культурна автономія, проте жорстко обмежувалися спроби політичного домінування чи просування імперських наративів, а стосовно єврейського населення, то в публічній риторичі мельниківці часто використовували антибільшовицькі штампи того часу, однак у програмних документах акцент робився не на расовій сегрегації, а на виключенні нелояльних елементів з державного життя².

Релігійна політика ОУН(м) базувалася на принципах віротерпимості та підтримки національної церкви як важливого чинника духовного єднання українського народу. Мельниківці виступали за відокремлення церкви від держави, але з одночасним визнанням особливої ролі християнства в українській культурі та історії. Окрема увага приділялася підтримці

¹ Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929–1941 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1998.

² Касьянов Г. До питання про ідеологію ОУН. Аналітичний огляд. Київ : [б. в.], 2003. 65 с.

Української Автокефальної Православної Церкви як головної національної церковної інституції. Співпраця з владикою Феофілом (Булдовським) дозволила націоналістам використовувати церковну кафедру для легальної пропаганди української ідеї. Активна підтримка національної церкви розглядалася мельниківцями як найдієвіший інструмент дерусифікації вірян та повернення їх до київської духовної традиції, при цьому формально декларувався принцип свободи совісті для інших конфесій, якщо вони не були ворожими до України¹.

Культурна програма мельниківців спрямовувалася на відродження та розвиток української національної культури в усіх її проявах. Особлива увага приділялася українській мові як основі національної ідентичності та державотворення. Планувалося проведення мовної реформи, яка б усунула русифікаторські нашарування та відновила чистоту української мови. Освітня система мала бути повністю україномовною з обов'язковим вивченням української історії, літератури та культури. Наукові дослідження українського минулого та сучасності розглядалися як пріоритетні напрями державної політики. Мистецтво, література та кінематограф мали отримати державну підтримку для розвитку національного змісту та форми. Фольклор та народні традиції планувалося зберігати та популяризувати як джерела національної духовності. Культурні зв'язки з українською діаспорою розглядалися як важливий чинник зміцнення національної єдності².

Геополітична доктрина ОУН(м), яка реалізовувалася на Харківщині, базувалася на принципах політичного реалізму. Враховуючи відсутність власних збройних сил, здатних протистояти Червоній Армії, керівники ОУН(м) розглядали союз із Німеччиною як безальтернативний тактичний хід: така орієнтація мала не стільки ідеологічне, скільки прагматичне підґрунтя, адже Німеччину вони бачили на той час єдиною силою, здатною зруйнувати «більшовицьку імперію» та врятувати таким чином Україну з лап СРСР.

¹ Пащенко В. О. Православна церква в Україні під час Другої світової війни (1939–1945). Полтава: АСМІ, 2002.

² Косик В. Розкол ОУН (1939-1940) : збірник документів. Львів : Інститут українознавства НАН України, 1999. 280 с.

На жаль, реалії окупаційної політики в Харкові: економічний грабунок, ігнорування українських інтересів, репресії з боку окупаційної влади, призвели до швидкої ерозії пронімецьких надій мельниківців. Вже з середини 1942 року в середовищі харківських мельниківців почала визрівати ідея про необхідність переорієнтації на західні демократії (США та Велику Британію). Однак, на відміну від бандерівців, які активно перейшли у відкриту опозицію, ОУН(м) на СУЗ продовжувала дотримуватися тактики обережної. Навіть усвідомлюючи неминучу поразку Третього Райху, вони намагалися утримувати легальні позиції в адміністрації та пресі до останнього моменту евакуації більшої частини своїх представників у 1943 році, вважаючи, що цей передчасний «розрив» із німцями призведе лише до фізичного знищення української інтелігенції без жодної політичної користі¹.

Особливості організаційної культури ОУН(м) відрізняли її від більш радикального бандерівського крила та впливали на характер програмної діяльності. Як я вже згадував, мельниківці підкреслювали спадкоємність з традиціями УНР та намагалися зберегти зв'язок з досвідом старшого покоління українських політиків, їхня дисципліна поєднувалася з більшою толерантністю до внутрішніх дискусій та різноманітності думок. Рекрутування нових членів націоналістичного підпілля здійснювалося переважно в середовищі освіченої молоді та представників середнього класу, а підготовка кадрів включала не лише ідеологічне виховання, а й практичні навички державного управління та дипломатії.²

Підсумовуючи аналіз програмних засад та ідеологічної основи мельниківського крила ОУН, варто зазначити, що вона становила собою унікальну спробу модернізації націоналізму через призму державницького консерватизму. На відміну від революційного волюнтаризму бандерівців,

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. С.226-229.

² Кучерук О. С. Організація українських націоналістів (мельниківців) // Енциклопедія сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. URL: <https://esu.com.ua/article-76014> (дата звернення: 14.10.2025).

ОУН(м) запропонувала власну адаптацію концепції еволюційного етатизму, яка визначалася як стратегія поступового опанування державних інституцій та збереження кадрового потенціалу нації. Теоретичною основою для діяльності на Харківщині стала доктрина «національного солідаризму» М. Сціборського. В умовах індустріального Сходу ця модель, що заперечувала класову боротьбу на користь корпоративної співпраці, стала досить дієвою ідеологічною альтернативою радянським доктринам марксизму-ленінізму. Прагматична зовнішньополітична орієнтація та ставка на легальні методи роботи дозволила мельниківцям більш активно залучити до своїх лав місцеву інтелектуальну еліту, представників інтелігенції тощо.

3.2. Організаційна структура ОУН(м) на Харківщині та специфіка її діяльності

Організаційна структура ОУН(м) на Харківщині формувалася в умовах німецької окупації та мала свої особливості, зумовлені специфікою регіону та політикою мельниківського крила щодо співпраці з окупаційною владою. На відміну від західних областей України, де ОУН мала глибоке історичне коріння, на Харківщині організаційні структури створювалися переважно завдяки діяльності похідних груп, які прибули разом з німецькими військами восени 1941 року. Керівництво ОУН(м) розглядало Східну Україну як стратегічно важливий регіон для поширення українського націоналістичного руху та створення всеукраїнської організаційної мережі. Мельниківці прагнули використати початковий період окупації для легального закріплення в структурах місцевого самоуправління та поступового розширення свого впливу серед населення регіону¹.

«Формування похідних груп ОУН(м) для роботи в Східній Україні розпочалося наприкінці квітня 1941 року після отримання інформації про підготовку німецького нападу на СРСР. Практичну підготовку здійснювали на основі теренової екіпіровки ОУН у Німеччині під керівництвом сотника Боді та К. Мельника, які організували спеціальні "вишкільні курси" в Берліні, Бремені, Гамбурзі та Бреслау...»². Мельниківські похідні групи формувалися за територіальним принципом, враховуючи майбутні регіони їх діяльності. Група, призначена для роботи на Харківщині, включала досвідчених організаторів, які мали попередній досвід роботи в умовах підпілля, а також молодих активістів з відповідною мовною та культурною підготовкою. Особливу увагу приділялося відбору людей, які розуміли ментальність та особливості населення Східної України.

¹ Організація Українських Націоналістів (ОУН-м), харківський осередок. Справжня Варта. URL: <https://varta.kharkov.ua/hyde-park/ngo-nationalist/1100593> (дата звернення: 17.10.2025).

² Цит. за: Похідні групи ОУН. Народний Оглядач. URL: <https://www.ar25.org/article/pohidni-grupy-oun.html> (дата звернення: 18.10.2025).

Перші представники ОУН(м) прибули до Харкова в кінці жовтня - на початку листопада 1941 року, одночасно з встановленням німецької окупаційної адміністрації. В тих умовах вони використовували початкову лояльність німецьких властей до українських націоналістичних організацій, тому змогли швидко інкорпоруватися в структури місцевого самоуправління та отримати офіційний статус. Особливо успішною була їх діяльність у сфері культурно-освітньої роботи, де вони займали ключові позиції та могли легально поширювати українські національні ідеї. Стратегія мельниківців полягала у поступовому захопленні впливу в усіх сферах суспільного життя через законні методи та співпрацю з німецькою адміністрацією. Такий ефективний підхід дав їм можливість на початковому етапі уникнути репресій з боку німецької окупаційної адміністрації та створити стабільну організаційну базу для своїх представників, зокрема в обласному центрі. Варто відмітити, що центральною структурою ОУН(м) на Харківщині у цей період (1941 – кінець 1942 рр.) став відділ пропаганди Харківської міської управи (ХМУ), який фактично перетворився на легальний центр організації. Керівником цього відділу став В. В. Кривенко, який мав тісні зв'язки з мельниківським керівництвом та забезпечував координацію діяльності між офіційними структурами та підпільними осередками ОУН(м), інші мельниківці також мали посади у відділі пропаганди ХМУ, наприклад, М. М. Недужа була заступницею голови цього відділу. Загалом він мав широкі повноваження у сфері інформаційної політики, освіти та культури, що дозволяло мельниківцям впливати на формування громадської думки та поширення українських національних ідей. Через цей відділ здійснювалося фінансування різних культурних заходів, видання літератури та організація освітніх програм. Мельниківці також часто влаштовували збори у будівлі театру імені Т. Г. Шевченка, в будинку «Просвіти», де вони могли обговорити розбудову своєї діяльності, плани на майбутнє або навіть приймали присягу на вірність ОУН. Відомо, що один з лідерів харківських мельниківців – Б. Коник – виступав на цих зборах з антирадянськими промовами, закликаючи членів організації долучатися до

прийняття присяги на вірність. Він також активно розповсюджував друковані видання та агітаційні матеріали серед місцевого населення, навіть узгоджував з німецькою адміністрацією кандидатів на посади ХМУ. Цікавим фактом є те, що в грудні 1941 року Б. Коник зумів організувати в Харкові марші української поліції в супроводі оркестру та із виконанням націоналістичних пісень. Проте згодом німецькі власті, підозрюючи у надмірній самостійності українських націоналістів, ліквідували цей відділ і розпочали першу хвилю репресій і проти мельниківців, що значно ускладнило легальну діяльність ОУН(м)¹.

Організаційна структура ОУН(м) на Харківщині будувалася за принципом адаптації до місцевих умов та специфіки східноукраїнського регіону. На чолі організації стояв обласний провідник, який підпорядковувався безпосередньо Проводу ОУН під керівництвом Андрія Мельника. Обласна структура включала референтури з різних напрямків діяльності: пропагандистську, організаційну, військову та зв'язків з населенням. Міська організація Харкова мала особливий статус через свою стратегічну важливість та концентрацію інтелектуальних кадрів. Районні осередки створювалися у великих населених пунктах області, де були сприятливі умови для діяльності. Первинні організаційні одиниці формувалися за професійним або територіальним принципом, залежно від конкретних умов та можливостей конспірації².

Кадровий склад ОУН(м) на Харківщині характеризувався високим освітнім рівнем та професійною різноманітністю. Основу організації становили представники інтелігенції: викладачі вишів, лікарі, інженери, журналісти та культурні діячі. Значну частку складала колишні емігранти з Західної України, які мали досвід організаційної роботи та розуміли ідеологічні засади українського націоналізму. До організації також залучалися місцеві активісти, які виявляли схильність до українських національних ідей. Особливу увагу приділялося рекрутуванню молоді, зокрема студентів та учнів старших класів,

¹ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків, 2004. С.185-190.

² Структура повстанського руху. ОУН-УПА. URL: <https://oun-upa.national.org.ua/organization/> (дата звернення: 20.10.2025).

які розглядалися як перспективні кадри для майбутньої діяльності. Жінки також брали активну участь в організаційній роботі, особливо у сферах освіти, культури та зв'язків з населенням. Методика роботи ОУН(м) на Харківщині відрізнялися від практики західних регіонів, в першу чергу, акцентом на легальній діяльності та культурно-просвітницькій роботі. Основними формами діяльності були організація культурних заходів, видання періодичних публікацій, проведення освітніх лекцій та створення громадських товариств. Мельниківці активно використовували можливості легальної преси, зокрема газети «Нова Україна», для поширення своїх ідей та формування української національної свідомості. Особливу увагу приділялося роботі з молоддю через організацію гуртків, клубів та культурних об'єднань. Підпільна діяльність обмежувалася переважно організаційними питаннями, підготовкою кадрів та підтриманням зв'язків з іншими регіонами. Збройні методи боротьби практично не застосовувалися, що відповідало загальній стратегії мельниківського крила.

Взаємодія з німецькою окупаційною адміністрацією на Харківщині мала складний та суперечливий характер. На початковому етапі мельниківці розраховували на підтримку з боку німців у справі створення української державності та розвитку національної культури. Представники ОУН(м) намагалися переконати німецьке командування у корисності співпраці з українськими націоналістами як союзниками у боротьбі проти більшовизму. Проте німецька політика щодо України виявилася значно жорсткішою, ніж очікували мельниківці, що призвело до поступового розчарування та перегляду тактики. Репресії проти українських націоналістів, запровадження жорсткого контролю над культурно-освітньою діяльністю та відмова від будь-яких форм української автономії змусили ОУН(м) перейти до більш обережної та конспіративної діяльності¹.

Стратегічним вектором діяльності ОУН(м) на Харківщині стала культурна робота, реалізована через мережу товариств «Просвіта». Саме цей легальний інструмент дозволив мельниківцям розгорнути масштабну кампанію

¹ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків, 2004. С.182-186.

з дерусифікації регіону, особливо до того, як німці почали активно перешкоджати їхній легальній діяльності. Зусилля мельниківців також були спрямовані на відновлення українського шкільництва: активісти організації не лише домоглися відкриття початкових шкіл, а й забезпечували їх україномовними підручниками (часто передрукованими з видань 1920-х років) та патріотично налаштованими кадрами. Проводилися культурно-масові заходи: концерти капели бандуристів, шевченківські вечори, лекції з історії України, які в той же час використовувалися як майданчики для м'якої, але наполегливої пропаганди національної ідеї серед місцевого населення.

Найпотужнішою «зброєю» мельниківців в інформаційному просторі стала періодика. Фактичною інформаційною базою ОУН(м) у Харкові була газета «Нова Україна», яка виходила накладом до 60 тисяч примірників. Редакційна політика видання, хоч і підлягала суворій німецькій цензурі, вміло балансувала на межі дозволеного: поряд із обов'язковими військовими зведеннями друкувалися статті про українську державницьку традицію, культуру та видатних діячів минулого. Для інтелектуальної еліти видавався літературно-мистецький часопис «Український засів», навколо якого гуртувалися провідні письменники та публіцисти (А. Любченко, О. Веретенченко). Через ці легальні канали мельниківцям вдавалося доносити свої програмні засади до набагато ширшої аудиторії, ніж це могло зробити підпілля через листівки, хоча конфлікти з цензорами з відділу пропаганди Вермахту були постійним явищем¹.

Зв'язки з іншими регіонами та координація діяльності здійснювалися через складну систему кур'єрського зв'язку та особистих контактів. ОУН(м) на Харківщині підтримувала регулярні контакти з осередками організації в інших областях України, особливо з Києвом, де діяла Українська Національна Рада під керівництвом Олега Ольжича. Інформація та інструкції передавалися також із центрального керівництва в Берліні через спеціальних емісарів. Особливу роль у координації відігравав професор Антін Баранівський, який очолював

¹ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків, 2004. С.187.

роботу ОУН(м) у кількох східних областях. Система зв'язків включала як офіційні канали через німецьку адміністрацію, так і підпільні мережі, що забезпечували більшу безпеку та конспірацію. Проте ефективність координації знижувалася через постійні репресії та арешти ключових організаторів.

Репресії німецьких властей проти ОУН(м) на Харківщині розпочалися в кінці 1941 - на початку 1942 року у зв'язку із загальною зміною німецької політики щодо українських націоналістів. Перші арешти торкнулися керівників легальних організацій та відділів міської управи, які підозрювалися у зв'язках з ОУН. Подальша ліквідація відділу пропаганди та посилення контролю над культурно-освітньою діяльністю значно обмежили можливості легальної роботи: частина членів організації були змушені перейти в глибоке підпілля або залишити регіон. Частина керівників була заарештована та відправлена до концтаборів, що призвело до дезорганізації структури та втрати важливих кадрів. Ці репресії змусили ОУН(м) кардинально переглянути свою тактику та перейти до більш конспіративних методів роботи¹. Варто зазначити, що поступова адаптація до нових умов та реорганізація структури ОУН(м) на Харківщині відбувалася протягом 1942-1943 років під впливом посилення німецьких репресій та зміни ситуації на фронті. Організація була змушена перейти від переважно легальної діяльності до підпільної роботи, що вимагало кардинальної перебудови структури та методів діяльності. З цією метою були створені нові конспіративні ланки, впроваджені більш жорсткі заходи безпеки та розроблені нові канали зв'язку. Акцент було зміщено з масової культурно-освітньої роботи на підготовку кадрів та збереження організаційного ядра для майбутньої діяльності. Частина проводу мельниківців була евакуйована в інші регіони або закордон, з метою збереження досвідчених організаторів, які могли б допомогти в організації роботи в майбутньому. При цьому чисельність та

¹ «Падають в братні могили... члени Організації українських націоналістів»: нацистські репресії проти мельниківців (1941–1944 рр.). Частина 3. Україна Модерна. 2023. 8 червня. URL: <https://uamoderna.com/backward/padaiut-v-bratni-mohyly-chleny-orhanizatsii-ukrainskykh-natsionalistiv-natsyystski-represii-proty-melnykivtsiv-1941-1944-rr-chastyna-3/> (дата звернення: 25.10.2025).

ефективність організації, вочевидь, значно знизилася порівняно з початковим періодом¹.

Специфіка діяльності ОУН(м) на Харківщині визначалася кількома ключовими факторами, які відрізняли її від роботи в інших регіонах України. По-перше, це була необхідність роботи в умовах східноукраїнського суспільства, яке мало інший історичний досвід та культурні традиції порівняно із Західною Україною. По-друге, близькість до фронту та особливий статус Харкова як стратегічно важливого центру створювали додаткові обмеження та ризики. По-третє, концентрація промислового пролетаріату та технічної інтелігенції вимагала специфічних підходів до пропагандистської роботи. По-четверте, тривала русифікаторська політика попередніх десятиліть створювала додаткові перешкоди для поширення українських національних ідей. Усе це змушувало мельниківців адаптувати свою стратегію та тактику до місцевих умов².

Хронологію діяльності ОУН(м) на Харківщині доцільно розглядати через призму трьох якісно відмінних етапів. Перший етап (жовтень – грудень 1941 р.) можна охарактеризувати як період «інституційного становлення та легальної діяльності». Скориставшись хаосом фронтового часу та потребою Вермахту в організації цивільного життя, мельниківці зуміли зайняти ключові посади в новоствореній Міській управі та очолити відділ пропаганди. Головним викликом цього періоду були не німецькі репресії, а гостра конкуренція з бандерівською фракцією за вплив на адміністративний апарат.

Другий етап (січень – липень 1942 р.) став періодом свого роду «культурної експансії» в умовах реальних політичних обмежень. Незважаючи на те, що організація розгорнула масштабну видавничу та просвітницьку роботу (через газету «Нова Україна» та мережу «Просвіт»), політичне становище різко погіршувалося: арешти промельниківського керівництва міста

¹ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків, 2004. С.210-213.

² Підпілля ОУН-М на Наддніпрянщині під час німецько-радянської війни. Militarnyi. 2020. 21 червня. URL: <https://militarnyi.com/uk/blogs/pidpillya-oun-m-na-naddnipryanshyni-pid-chas-nimetsko-radyanskoyi-vijny/> (дата звернення: 28.10.2025).

(зокрема бургомістра О. Крамаренка) засвідчили кінець німецької толерантності та легальної діяльності представників ОУН(м). Відтак, Організація була змушена маневрувати, намагаючись зберегти легальні позиції ціною політичних компромісів.

Третій етап (серпень 1942 – серпень 1943 р.) — це етап необхідних для виживання перебудов. Масові арешти активу та остаточна заборона будь-якої політичної самостійності збоку німецької влади на Харківщині змусили ОУН(м) перейти до напівлегального існування. Діяльність звелася до спроб збереження кадрового ядра та підготовки до евакуації на Захід, оскільки наближення фронту та радянських спецслужб не залишало шансів на продовження роботи в регіоні в тому форматі, який був визначений та досить добре працював ще до 1942 року включно¹.

Організаційна структура ОУН(м) на Харківщині та специфіка її діяльності відображали загальні тенденції розвитку мельниківського крила в умовах німецької окупації Східної України. Початкові успіхи в легальній діяльності та культурно-освітній роботі демонстрували потенціал організації щодо поширення українських національних ідей серед населення регіону. Проте німецькі репресії та поступова зміна політичної ситуації змусили організацію кардинально переглянути свою стратегію та перейти до підпільних методів роботи. Досвід ОУН(м) на Харківщині показав як можливості, так і обмеження діяльності українських націоналістичних організацій в умовах окупації та важливість адаптації до місцевих особливостей для досягнення ефективності в роботі з населенням.

¹ Труш В. Діяльність ОУН (б) на Харківщині // Діяльність підпілля ОУН на Сході України : збірник статей. Дніпропетровськ: Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010.

3.3. Співпраця з німецькою окупаційною владою: мотиви та форми взаємодії

Співпраця ОУН(м) з німецькою окупаційною владою на території Харківщини та загалом Східної України розгорталася в принципово відмінних умовах порівняно з діяльністю організації на західноукраїнських землях. Мельниківці з самого початку німецько-радянської війни займали більш поміркований та прагматичний підхід до взаємодії з нацистськими структурами, розглядаючи співпрацю як засіб досягнення стратегічної мети створення української держави. Андрій Мельник у меморандумі від 14 квітня 1941 року, адресованому Адольфу Гітлеру, чітко визначив готовність мельниківців співпрацювати з німцями на основі спільної боротьби проти більшовизму та створення незалежної Української держави під німецьким протекторатом. Цей документ став основою для подальшої стратегії ОУН(м) у відносинах з окупаційною владою на всіх українських територіях, включаючи Харківщину. Практична реалізація цієї стратегії розпочалася у жовтні 1941 року з прибуттям до Харкова Похідних груп під кураторством Олега Ольжича. Скориставшись тим, що німецька служба безпеки (СД) на першому етапі зосередила репресії переважно на «радикалах-бандерівцях», мельниківці зуміли монополізувати ключові посади в органах місцевого самоврядування.

Політичним орієнтиром для харківського осередку стала діяльність Української Національної Ради в Києві. Хоча у Харкові через жорсткий режим військової зони створити аналогічний представницький орган офіційно не вдалося, його функції фактично виконувала промельниківська Міська управа, про яку вже було згадано вище. Місцевий осередок націоналістів намагався перетворити цей господарський орган на осередок державної влади, проводячи українізацію шкільництва, преси та соціальної сфери. Однак ця легальна пауза виявилася короткою: вже взимку 1941–1942 років, слідом за розгромом

київської Ради, хвиля репресій докотилася і до Харкова, поклавши край ілюзіям про рівноправне партнерство з окупантами¹.

Співпраця мельниківців з німецькою адміністрацією на Харківщині мала переважно практичний характер та зосереджувалася на питаннях культурно-освітньої діяльності, допомоги місцевому населенню та організації цивільного управління. Члени ОУН(м) намагалися зайняти посади в міських управах, допоміжних комітетах та інших структурах місцевого самоврядування, створених німецькою владою. Така діяльність дозволяла їм одночасно виконувати практичні завдання з покращення життя українського населення та зберігати організаційні зв'язки для політичної роботи в перспективі. Харківська інтелігенція, частина якої симпатизувала ідеям української незалежності, часто знаходила в особах мельниківців союзників у збереженні української культурної ідентичності в умовах окупації².

Економічна співпраця між ОУН(м) та німецькою окупаційною владою на Харківщині розгорталася в рамках загальної політики райхскомісаріату щодо експлуатації східних територій. Мельниківці розуміли, що відкрита опозиція економічним заходам окупантів була б контрпродуктивною та призвела б до репресій проти української спільноти. Зважаючи на цей фактор, вони обрали стратегію обмеженої співпраці, намагаючись мінімізувати негативні наслідки німецької політики для місцевого населення. Члени націоналістичного крила ОУН(м) брали участь у роботі сільськогосподарських комітетів, торгових палат та інших економічних структур, створених окупаційною владою. Через ці канали вони також намагалися впливати на прийняття рішень щодо постачання продовольства, організації праці та розподілу ресурсів на користь українського населення. Водночас, мельниківці категорично відкидали участь у найбільш одіозних заходах, таких як вивезення робочої сили до Німеччини або конфіскація майна.

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. С.168-172.

² Гунчак Т. У мундирах ворога. Київ : Либідь, 1993. С.19-23.

Ідеологічні мотиви співпраці ОУН(м) з німецькою владою, як уже зазначалося в тексті, базувалися на переконанні, що тільки через обмежене партнерство з окупантами можна було зберегти українську національну ідентичність та підготувати підґрунтя для майбутньої незалежності. Мельниківці виходили з того, що радянська система завдала набагато більшої шкоди українській нації, ніж німецька окупація, тому боротьба проти більшовизму виправдовувала тактичну співпрацю з нацистами. Теоретики ОУН(м) розглядали період німецької окупації як перехідний етап, під час якого українці мали змогу відновити власні політичні та культурні інституції. На Харківщині, де радянська влада особливо жорстоко придушувала будь-які прояви української національної свідомості, такий підхід знаходив розуміння серед частини населення. Мельниківці активно пропагували ідею про те, що співпраця з німцями є менш шкідливою альтернативою поверненню сталінського режиму¹. Говорячи про організаційні форми співпраці мельниківців з німецькою владою на Харківщині варто сказати, що останні включали створення мережі допоміжних українських комітетів, які формально підпорядковувалися окупаційній адміністрації, але фактично служили каналами збереження та розвитку української організаційної структури. Ці комітети займалися вирішенням соціальних проблем, розподілом гуманітарної допомоги, організацією культурних заходів та координацією діяльності української громади. Харківський осередок ОУН(м) намагався встановити зв'язки з аналогічними структурами в інших містах та селах регіону, створюючи неформальну мережу координації діяльності. Очевидно, що німецька влада спочатку просто ігнорувала або навіть підтримувала такі ініціативи, розглядаючи їх як корисний інструмент для контролю над місцевим населенням та мобілізації ресурсів для військових потреб. Але поступово, окупаційна

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. С.23-26.

адміністрація стала все більше підозрювати мельниківців у прихованих намірах¹.

Релігійний аспект співпраці ОУН(м) з німецькою владою на Харківщині мав особливе значення через традиційно сильні позиції православ'я в регіоні. Мельниківці підтримували відновлення діяльності українських православних церков, які були закриті або підпорядковані Московському патріархату за радянської влади. Вони намагалися сприяти створенню автокефальної української православної церкви, яка б була незалежною від російського впливу. Німецька окупаційна влада спочатку підтримувала такі ініціативи як засіб послаблення російського впливу на східних територіях, тому харківські мельниківці активно співпрацювали в цьому напрямку з місцевими священниками, сприяючи відновленню церковної діяльності, організації релігійних свят та обрядів, навчанні дітей основам християнської віри. Проте з часом німці стали обмежувати і церковну діяльність, побоюючись, що релігійні структури можуть стати платформою для антинімецької пропаганди. Відповідно, мельниківці намагалися балансувати між вимогами окупаційної влади та прагненнями вірян до духовного відродження української нації².

Мілітарна складова стратегії ОУН(м) на Харківщині реалізовувалася через спроби опанування допоміжних поліцейських формувань. На відміну від стихійного творення міліції у перші дні окупації, мельниківці підійшли до цього системно, спираючись на досвід відомого «Буковинського куреня» та колишніх офіцерів армії УНР. Їхня мотивація була зрозумілою, адже вони розглядали службу в поліції не як самоціль чи служіння Німеччині, а як єдину легальну можливість для військового вишколу української молоді та формування ядра майбутньої національної армії. Щоправда, ця тактика «входження у систему» мала свої очевидні недоліки, адже опинившись у системі німецьких каральних органів, члени ОУН(м) змушені були

¹ Мельниківці. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-66374> (дата звернення: 29.10.2025).

² Патриляк І. Ніхто не хотів поступатися: як і чому стався розкол ОУН. Радіо Свобода. 2020. 23 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30798456.html> (дата звернення: 31.10.2025).

маневрувати. Хоча провід намагався дистанціюватися від участі в акціях масового знищення цивільного населення, на практиці уникнути залучення поліцейських підрозділів до охорони об'єктів чи конвоювання було неможливо. В свою чергу, це створювало трагічну проблему «подвійної лояльності», яка згодом була використана радянською пропагандою для дискредитації всього руху ОУН.

Інформаційна взаємодія з окупантами мала характер ситуативного партнерства. Мельниківці надавали німецькій адміністрації аналітичні довідки про настрої населення та викриття радянської агентури, вважаючи комунізм головною загрозою. Водночас твердження про те, що ОУН(м) нібито повністю утримувалася від боротьби з політичними конкурентами (бандерівцями) за сприяння з німцями теж є перебільшенням: в умовах активного протистояння обидві сторони іноді використовували дезінформацію окупантів для послаблення опонентів¹.

Еволюція відносин ОУН(м) з німецькою окупаційною владою на Харківщині відбувалася під впливом загального погіршення становища мельниківців та зростання репресій проти українських націоналістів. Якщо на початковому етапі окупації, у жовтні-листопаді 1941 року, німецька влада відносно толерантно ставилася до діяльності мельниківців, то вже з грудня 1941 року ситуація кардинально змінилася. Арешти членів Української Національної Ради в Києві та репресії проти мельниківців в інших регіонах створили атмосферу недовіри та підозрливості. Харківські осередки ОУН(м) були змушені згорнути більшість своїх публічних активностей та перейти до більш обережної тактики виживання. Німецька влада поступово обмежувала можливості мельниківців для легальної діяльності, встановлюючи жорсткіший контроль над українськими організаціями та підозрюючи їх у сепаратистських намірах. До кінця 1942 року співпраця між ОУН(м) та окупаційною владою на Харківщині фактично припинилася, а більшість активістів організації була

¹ Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С.91-94.

заарештована або змушена перейти на нелегальне становище (про що також згадувалося у тексті роботи вище)¹.

Регіональна специфіка співпраці ОУН(м) з німецькою владою на Харківщині визначалася географічним положенням регіону, його економічним значенням та етнічним складом населення. На відміну від західноукраїнських земель, де мельниківці могли спиратися на традиційно сильні позиції українського націоналізму, Харківщина була регіоном зі значною російською меншиною та слабшими традиціями української політичної організації. Це змушувало мельниківців шукати компроміси не тільки з німецькою владою, але й з місцевим населенням, частина якого з недовірою ставилася до українських націоналістичних ідей. Водночас промислове значення Харківщини та її близькість до лінії фронту робили регіон стратегічно важливим для німецької воєнної машини, що обмежувало можливості для політичних експериментів. Мельниківці змушені були адаптувати свою тактику до цих умов, зосереджуючи увагу на культурній та соціальній діяльності замість прямих політичних дій. Німецька влада, своєю чергою, розглядала Харківщину переважно як джерело ресурсів для війни, а не як територію для реалізації експериментів з місцевим самоврядуванням².

Заключний період у співпраці між ОУН(м) з німецькою окупаційною владою на Харківщині збігся з загальною кризою німецького панування на східних територіях та наближенням радянських військ. У 1943 році, коли стало очевидним, що німецька окупація може бути тимчасовою, мельниківці опинилися перед дилемою: продовжувати співпрацю з окупантами чи готуватися до нових реалій. Більшість активістів ОУН(м) на Харківщині обрала стратегію поступового відходу від активної співпраці з німцями та підготовки до евакуації або переходу в підпілля. Частина з них евакуювалася разом з німецькими військами на захід, сподіваючись продовжити боротьбу за українську незалежність в умовах еміграції. Інші залишилися на місцях,

¹ Гунчак Т. У мундирах ворога. Київ : Либідь, 1993. С.20-24.

² Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків, 2004. С.274-277.

намагаючись приховати свою попередню діяльність та пристосуватися до нових умов радянської влади. Німецька сторона на завершальному етапі окупації вже не довіряла мельниківцям та розглядала їх скоріше як тягар, ніж як союзників. Це призвело до фактичного припинення будь-яких форм співпраці задовго до звільнення Харківщини радянськими військами¹.

Таким чином, співпраця ОУН(м) з німецькою окупаційною владою на Харківщині представляла собою складний та суперечливий процес, який відбувався в умовах постійного балансування між ідеологічними принципами та прагненням здобуття політичних дивідендів для місцевого осередку без значної шкоди для нього ж, і прагматичними потребами виживання організації.

Мельниківці намагалися використовувати період німецької окупації для збереження та розвитку української національної ідентичності, але їхні можливості були суттєво обмежені як репресивною політикою окупантів, так і специфічними умовами східноукраїнського регіону. Незважаючи на початкові надії на створення основ майбутньої української державності через співпрацю з німцями, реальність окупаційного режиму продемонструвала неможливість реалізації цих планів і загалом національних прагнень українців у рамках нацистської ідеології та практики. Досвід співпраці ОУН(м) з німецькою владою на Харківщині став важливим уроком для української політичної еліти щодо небезпек та обмежень тактичних союзів з тоталітарними режимами заради досягнення стратегічних національних цілей.

3.4. Взаємовідносини між ОУН(б) та ОУН(м) на території Харківщини

Взаємовідносини між бандерівською та мельниківською течіями ОУН на території Харківщини в роки Другої світової війни відображали загальні тенденції конфлікту між цими організаціями, проте мали свою регіональну

¹ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів : Світ, 2003. 696 с.

специфіку, зумовлену особливостями східноукраїнського регіону. Розкол в ОУН, який остаточно оформився у квітні 1941 року, створив ситуацію, коли дві конкуруючі організації з подібними цілями, але різними методами та підходами, одночасно намагалися утвердити свій вплив на Харківщині після приходу німецьких військ. Конфлікт між бандерівцями та мельниківцями на цих теренах розгортався на тлі жорсткої німецької окупаційної політики та наростаючого опору місцевого населення, що додавало особливої складності відносинам ОУН(б) і ОУН(м). Харківщина, як промисловий центр та ключовий транспортний вузол, мала стратегічне значення для обох організацій, тому боротьба за вплив тут набувала особливо, інколи навіть принципового характеру¹.

Початковий етап взаємовідносин між ОУН(б) та ОУН(м) на Харківщині характеризувався конкуренцією за швидкість встановлення організаційних структур та завоювання позицій у новій адміністрації. Обидві організації направили свої похідні групи на схід України практично одночасно з наступом німецьких військ влітку 1941 року. Мельниківці, маючи кращі стосунки з німецькою розвідкою та більш поміркований підхід до співпраці з окупантами, змогли швидше закріпитися у Харкові та інших містах регіону. Бандерівці прибули до Харкова дещо пізніше та зіткнулися з тим, що ключові позиції в місцевій адміністрації вже зайняті представниками мельниківської течії і місцевими лідерами націоналістів на чолі з В. Доленком. Мельниківці, спираючись на свій імідж «поміркованих», зуміли знайти спільну мову з місцевою елітою, зокрема з впливовим харківським діячем Володимиром Доленком. Їхня співпраця на початкових етапах дозволила фактично монополізувати ключові посади в Міській управі та районних адміністраціях, створивши для бандерівців серйозні перешкоди. Це створило підґрунтя для конфлікту представників обох течій ОУН, оскільки обидві сторони претендували на роль єдиних представників українського національного руху в

¹ Мельниківці. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-66374> (дата звернення: 01.11.2025).

регіоні. Конкуренція за адміністративні посади та можливості впливу на місцеве населення стала одним з головних джерел напруги між організаціями на початковому етапі окупації.

Ідеологічні розбіжності між бандерівцями та мельниківцями особливо яскраво проявилися на Харківщині через різне ставлення до співпраці з німецькою окупаційною владою. Мельниківці дотримувалися стратегії легальної роботи в рамках німецьких структур, розглядаючи це як можливість для поступового розвитку української державності. Бандерівці, навпаки, вже з осені 1941 року перейшли на позиції критичного ставлення до німецької політики та почали підготовку до підпільної діяльності. Ця принципова різниця в підходах призводила до взаємних звинувачень: мельниківці закидали бандерівцям авантюризм та шкоду українській справі, а бандерівці звинувачували мельниківців у колабораціонізмі та зраді національних інтересів. На Харківщині ці ідеологічні суперечності набували особливої гостроти через те, що місцеве населення, яке довгі роки перебувало під радянською владою, з обережністю ставилося до будь-яких форм співпраці з окупантами, тому позиція мельниківців викликала критику не тільки з боку бандерівців, але й серед частини громадськості¹.

Організаційна боротьба між ОУН(б) та ОУН(м) на території Харківщини проявлялася через спроби перетягування активістів та симпатиків з однієї організації до іншої. Мельниківці, особливо протягом 1941 – першої половини 1942 рр., маючи кращі можливості для легальної діяльності, активно вербували нових членів серед місцевої інтелігенції, службовців та представників різних професійних груп. Бандерівці, перебуваючи в складнішому становищі через конфлікт з німецькою владою, змушені були діяти більш обережно, але також намагалися створювати свої осередки та залучати прихильників. Часто траплялися випадки, коли окремі особи переходили з однієї організації до іншої, керуючись як ідеологічними міркуваннями, так і практичними соображеннями особистої безпеки та «кар'єрних перспектив». Такі переходи

¹ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. С.212-213.

супроводжувалися взаємними звинуваченнями в опортунізмі та нелояльності, що ще більше загострювало стосунки між організаціями. Харківщина стала свого роду ареною постійної прихованої боротьби за кожного потенційного активіста українського національного руху.

Інформаційна війна між бандерівцями та мельниківцями на Харківщині велася через різні канали поширення ідей та пропаганди. Мельниківці мали можливість використовувати легальні видання, зокрема газету «Нова Україна». Бандерівці були змушені покладатися на нелегальні листівки, прокламації та усну агітацію. Обидві сторони намагалися дискредитувати противника в очах населення, поширюючи інформацію про «зраду» та «шкідливість» дій опонентів. Мельниківці звинувачували бандерівців у провокаціях, які призводять до репресій проти українців з боку німецької влади. Бандерівці, своєю чергою, критикували мельниківців за співпрацю з окупантами та відхід від справжніх національних цілей. Ця інформаційна війна негативно впливала на єдність українського національного руху в регіоні та створювала плутанину серед населення щодо справжніх цілей та методів боротьби за незалежність. Особливо шкідливим було те, що ця боротьба відволікала сили та увагу від головного завдання протистояння окупаційному режиму¹. Проте, такі конфлікти часто не обмежувалися ідеологічною полемікою і набували форм силового протиборства. Найтрагічнішим аспектом цієї міжусобиці стали спроби обох сторін інструменталізувати німецькі каральні органи для ліквідації конкурентів. В історичній літературі зафіксовано факти, коли представники мельниківської адміністрації використовували свої контакти в СД для передачі даних про бандерівське підпілля, що призводило до арештів наприкінці 1941 року. У свою чергу, ОУН(б) вдавалася до тактики саботажу заходів «Просвіти» та фізичного тиску на активістів конкурентної фракції. Німецька окупаційна влада цинічно використовувала цю роздробленість, дозволяючи українським

¹ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. С.183-185.

силам взаємно виснажувати одна одну перед остаточною ліквідацією обох течій¹.

Спроби врегулювання конфлікту між бандерівцями та мельниківцями на Харківщині відбувалися переважно на місцевому рівні, оскільки керівництво обох організацій не виявляло готовності до компромісів. Варто зауважити, що деякі активісти та місцеві керівники намагалися знайти можливості для спільної роботи, особливо у сферах культури, освіти та соціальної допомоги населенню. Траплялися також випадки координації дій при організації українських шкіл, церковних громад та благодійних акцій. Проте ці локальні домовленості часто руйнувалися під впливом директив з центру або через загострення загальної ситуації в регіоні.

Найбільш реалістичні спроби співпраці відбувалися у сфері збору інформації про німецькі плани та настрої населення, де обидві організації мали спільний інтерес. Однак навіть такі обмежені форми співпраці були нестабільними та часто припинялися через взаємну недовіру та амбіції лідерів. Відсутність єдиної стратегії та координації дій між українськими націоналістичними силами на Харківщині значно знижувала ефективність їхньої роботи².

Вплив німецької окупаційної політики на взаємовідносини між ОУН(б) та ОУН(м) на Харківщині був суперечливим та змінювався залежно від загальної ситуації на фронті. Спочатку німці намагалися використовувати протиріччя між українськими організаціями для власних цілей, підтримуючи ту сторону, яка була більш корисною в конкретний момент. Мельниківці тривалий час користувалися більшою підтримкою через свою готовність до співпраці. Однак з погіршенням воєнної ситуації для Німеччини та зростанням партизанської активності німецька влада почала розглядати всі українські організації як

¹ Патриляк І. К. Протистояння ОУН(б) і ОУН(м) у роки Другої світової війни // Український історичний журнал. 2009. № 5.

² «Падають в братні могили... члени Організації українських націоналістів»: нацистські репресії проти мельниківців (1941–1944 рр.). Частина 3. Україна Модерна. 2023. 8 червня. URL: <https://uamoderna.com/backward/padaiut-v-bratni-mohyly-chleny-orhanizatsii-ukrainskykh-natsionalistiv-natsyystski-represii-proty-melnykivtsiv-1941-1944-rr-chastyna-3/> (дата звернення: 03.11.2025)..

потенційну загрозу для себе. Репресії проти обох течій ОУН на Харківщині у 1942-1943 роках змусили їх шукати нові форми виживання та діяльності. При чому навіть така важка ситуація, що склалася на теренах Харківщини для всього націоналістичного підпілля ОУН, спільна загроза з боку німців, особливо не сприяла тимчасовому згуртуванню бандерівців та мельниківців. Загалом німецька політика посилювала розкол українського націоналістичного руху, оскільки змушувала організації конкурувати за обмежені можливості легального або напівлегального існування.

Соціальна база підтримки ОУН(б) та ОУН(м) на Харківщині формувалася по-різному через специфіку регіону та відмінності в тактиці організацій. Мельниківці знаходили більше прихильників серед старшого покоління інтелігенції, службовців та представників міської буржуазії, які цінували їхній поміркований підхід та можливості для легальної культурної діяльності. Бандерівці, в свою чергу, мали більшу підтримку серед молоді, робітників та сільського населення, які симпатизували їхній радикальнішій позиції в контексті державницького майбутнього України та антирадянської боротьби. Релігійний фактор також відігравав роль у формуванні симпатій: православне населення Харківщини часто з підозрою ставилося до західноукраїнських традицій обох організацій, що ускладнювало їхню роботу в регіоні. Етнічний склад населення Харківщини, де помітну частину становили росіяни та русифіковані українці, створював додаткові труднощі для обох організацій. Конкуренція за симпатії цих груп населення загострювала стосунки між бандерівцями та мельниківцями, оскільки кожна сторона намагалася довести свою ефективність у роботі з місцевою громадськістю¹.

Економічні аспекти діяльності ОУН(б) та ОУН(м) на Харківщині також стали джерелом взаємних претензій та конфліктів. Мельниківці, маючи кращі можливості для легальної діяльності, контролювали більше ресурсів через участь у німецьких адміністративних структурах. Це дозволяло їм фінансувати свої програми та допомагати населенню, що підвищувало їхній авторитет.

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993.

Бандерівці критикували таку діяльність як використання «брудних» німецьких грошей та звинувачували мельниківців у корупційній співпраці з окупантами заради особистих вигод. В той же час, бандерівці були змушені покладатися на добровільні пожертви та підпільні джерела фінансування, що обмежувало їхні можливості для широкої соціальної роботи. Боротьба за контроль над економічними ресурсами та можливостями працевлаштування ставала предметом гострих суперечок між організаціями. Особливо болючими були питання розподілу посад у торгових підприємствах, кооперативах та інших економічних структурах, де представництво української спільноти мало принципове значення для збереження національної ідентичності.

Культурно-освітня діяльність стала однією з найбільш конкурентних сфер взаємодії між ОУН(б) та ОУН(м) на Харківщині. Обидві організації розуміли важливість роботи зі школами, бібліотеками, театрами та іншими культурними установами для формування національної свідомості населення. Мельниківці, маючи офіційні можливості, активно працювали над відкриттям українських шкіл, організацією концертів та літературних вечорів. Бандерівці намагалися протидіяти цій діяльності, критикуючи її за «фальшивий» характер та обмеженість рамками німецької цензури. Траплялися випадки, коли бандерівці саботували культурні заходи, організовані мельниківцями, або намагалися переорієнтувати їх у більш радикальному напрямку. Така конкуренція шкодила розвитку української культури в регіоні, оскільки енергія витрачалася на взаємну боротьбу замість конструктивної роботи. Особливо негативно це впливало на освітню сферу, де конфлікт між організаціями створював плутанину серед вчителів та батьків щодо змісту та напрямків навчання дітей¹.

Подальша ситуація в контексті взаємовідносин між ОУН(б) та ОУН(м) на Харківщині протягом окупаційного періоду демонструвала поступове загострення конфлікту з переходом від конкуренції до відкритої ворожнечі. Якщо на початку окупації протиріччя носили переважно організаційний та

¹ Чому розкол на "бандерівців" та "мельниківців" був неминучим? Артефакт. 2019. 9 вересня. URL: <https://artefact.org.ua/history/chomu-rozkol-na-banderivtsiv-ta-melnykiivtsiv-buv-nemynuchym.html> (дата звернення: 06.11.2025).

тактичний характер, то з часом вони набули ідеологічного забарвлення та особистісної неприязні. Арешти керівників мельниківців у Києві наприкінці 1941 року та репресії проти обох організацій з боку німців загострили ситуацію, оскільки кожна сторона звинувачувала іншу в провокаціях та підставах. У 1942 році конфлікт досяг критичної точки, коли почалися випадки фізичної розправи між активістами обох організацій. Наближення фронту та погіршення становища німецьких військ у 1943 році змусило обидві організації зосередитися на виживанні, але це не призвело до примирення. Навпаки, боротьба за обмежені ресурси та можливості евакуації на захід ще більше загострила взаємини. Останні місяці німецької окупації Харківщини характеризувалися практично повним розривом відносин між бандерівцями та мельниківцями в регіоні.

Наслідки міжфракційного конфлікту між ОУН(б) та ОУН(м) на Харківщині мали довгострокові негативні впливи на український національний рух у регіоні. Внутрішній розкол делегітимізував націоналістів в очах місцевого населення, адже замість монолітної сили, здатної захистити інтереси українців перед лицем двох тоталітарних режимів, харків'яни побачили розсварені політичні угруповання. Ця «війна всіх проти всіх» створила ідеальне підґрунтя для майбутньої радянської пропаганди, яка згодом успішно використовувала факти міжусобиць для дискредитації самої ідеї незалежності. Таким чином, брак єдності став одним із ключових факторів поразки націоналістичного підпілля на Лівобережжі, не дозволивши перетворити стихійний антирадянський потенціал регіону на організований рух опору. Досвід конфлікту на Харківщині демонстрував необхідність пошуку механізмів координації та співпраці між різними течіями українського національного руху для досягнення спільних цілей¹.

Регіональна специфіка взаємовідносин між ОУН(б) та ОУН(м) на Харківщині полягала в тому, що цей конфлікт розгортався в умовах,

¹ Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі (1941–1943 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. С.157-162.

принципово відмінних від західноукраїнських земель, де обидві організації мали глибші історичні корені та більш широку підтримку населення. На Харківщині як бандерівці, так і мельниківці змушені були працювати серед населення, яке слабо знало традиції українського національного руху та мало досвіду політичної боротьби за незалежність. Це створювало особливі виклики для обох організацій та вимагало адаптації їхніх методів роботи до місцевих умов. Промисловий характер регіону та його близькість до лінії фронту також накладали специфічні обмеження на діяльність українських націоналістичних організацій. Конфлікт між бандерівцями та мельниківцями на цьому тлі виглядав особливо контрпродуктивним, оскільки відволікав увагу від первинного завдання популяризації ідей української незалежності серед населення, яке ще не було готове до сприйняття таких ідей. Досвід Харківщини показав, що міжфракційні суперечки особливо руйнівні впливають на національний рух у регіонах з слабкими традиціями української політичної активності.

Таким чином, взаємовідносини між ОУН(б) та ОУН(м) на території Харківщини в роки німецької окупації характеризувалися постійною конкуренцією, взаємною критикою та неспроможністю до ефективної співпраці навіть перед лицем спільних загроз. Розкол українського націоналістичного руху негативно вплинув на його здатність закріпитися в регіоні та створити широку базу підтримки серед місцевого населення, а місцевий досвід Харківщини продемонстрував руйнівні наслідки внутрішніх конфліктів для національно-визвольного руху та необхідність пошуку механізмів координації між різними політичними силами для досягнення спільних національних цілей. Неспроможність подолати міжфракційні протиріччя стала одним з факторів, що перешкодили консолідації українського національного руху на сході України та обмежили його вплив на подальший розвиток подій у регіоні.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження діяльності ОУН на Харківщині в роки Другої світової війни дозволяє зробити низку важливих узагальнень щодо специфіки українського національно-визвольного руху в східних регіонах України. Аналіз організаційних структур, ідеологічних засад та практичної діяльності як бандерівського, так і мельниківського крил ОУН засвідчив складність та суперечливість процесів національного відродження в умовах німецької окупації. Дослідження спростовує усталені стереотипи про виключно західноукраїнський характер діяльності ОУН та демонструє значні масштаби поширення українських націоналістичних ідей на території Лівобережної України, зокрема на Харківщині.

Історіографічний аналіз засвідчив нерівномірність вивчення діяльності ОУН на східних українських землях порівняно з дослідженнями західноукраїнських регіонів. Довготривала недоступність архівних матеріалів радянських спецслужб обмежувала можливості об'єктивного висвітлення проблематики до 1990-х років. Розсекречення фондів Державного архіву СБУ та інших архівних установ створило нові можливості для комплексного дослідження теми, проте значна частина документів досі залишається неопрацьованою. Джерельна база дослідження, незважаючи на певні обмеження, дозволяє відтворити достатньо повну картину діяльності українських націоналістичних організацій на Харківщині та зробити обґрунтовані висновки щодо їхньої ролі в регіональних суспільно-політичних процесах.

Формування організаційних структур ОУН(б) на Харківщині відбувалося в складних умовах, що потребували адаптації традиційних методів підпільної роботи до специфіки східноукраїнського регіону. Кадровий склад організації характеризувався високим відсотком місцевих активістів, що спростовує уявлення про виключно західноукраїнське походження оунівців. Діяльність бандерівців охоплювала три основні напрямки - пропагандистський,

розвідувальний та збройний, проте їхня ефективність була обмеженою через несприятливі зовнішні умови та слабку підтримку з боку населення. Взаємовідносини з німецькою окупаційною владою еволюціонували від початкової обережної співпраці до відкритого протистояння, що призвело до масових репресій та фактичної ліквідації організаційних структур.

Мельниківське крило ОУН демонструвало принципово інший підхід до діяльності в умовах окупації, орієнтуючись на легальні форми роботи та поміркованішу тактику взаємодії з німецькою владою. Програмові засади ОУН(м) відображали прагнення поєднати українські національні цілі з принципами європейської державності та демократії. Організаційна структура мельниківців на Харківщині будувалася з урахуванням можливостей легальної діяльності через інституції місцевого самоврядування та культурно-освітні заклади. Співпраця з німецькою окупаційною владою мала прагматичний характер та розглядалася як тимчасовий засіб збереження української національної ідентичності в несприятливих умовах.

Взаємовідносини між ОУН(б) та ОУН(м) на території Харківщини характеризувалися гострим протистоянням, яке негативно впливало на ефективність всього українського національного руху в регіоні. Ідеологічні розбіжності щодо методів боротьби за незалежність, ставлення до співпраці з окупантами та організаційного будівництва призводили до взаємної ворожнечі та навіть фізичних зіткнень між активістами організацій. Конкуренція за вплив серед населення, ресурси та можливості легальної діяльності перетворювалася на руйнівну боротьбу, яка відволікала сили від головного завдання протистояння окупаційним режимам. Неспроможність до координації дій та пошуку компромісів стала одним з головних чинників відносного провалу українського націоналістичного руху на Харківщині.

Найголовнішою метою, яка все ж об'єднувала обидві течії українського націоналістичного руху, була боротьба за здобуття незалежності для України. Єдиним спільним знаменником для ОУН(б) та ОУН(м) в рамках цієї боротьби була яскраво виражена антирадянська спрямованість обох течій. Суттєві

розбіжності в поглядах між бандерівцями і мельниківцями спостерігалися в питанні, яке стосувалося співпраці з окупантами з метою боротьби проти більшовизму, а також ролі Німеччини в становленні майбутньої Української Держави. При цьому варто відмітити, що мельниківці виявляли більш лояльне ставлення до німців та їхньої політики щодо України, аніж бандерівці.

Регіональна специфіка діяльності ОУН на Харківщині визначалася комплексом факторів, які принципово відрізняли цей регіон від традиційних центрів українського національного руху. Етнічна неоднорідність населення, слабкі традиції української політичної організації, тривалий вплив русифікаторської політики та промисловий характер економіки створювали додаткові виклики для поширення націоналістичних ідей. Близькість до лінії фронту та особливий статус Харкова як стратегічно важливого центру обмежували можливості для масштабної діяльності та змушували організацію діяти в умовах посиленого контролю з боку окупаційної влади. Ці обставини вимагали від українських націоналістів розробки нових підходів та методів роботи, адаптованих до східноукраїнських реалій.

Вплив діяльності ОУН на суспільно-політичні процеси на Харківщині був обмеженим, проте помітним у багатьох сферах суспільного життя. Культурно-освітня робота сприяла відродженню української національної свідомості серед частини населення та збереженню зв'язку з загальноукраїнськими процесами державотворення. Пропагандистська діяльність, незважаючи на обмежений охоплення, формувала ядро національно свідомих громадян, які зберігали українську ідентичність навіть після відновлення радянської влади. Водночас внутрішні конфлікти між різними течіями ОУН дискредитували український національний рух в очах значної частини населення та зменшували його потенціал для мобілізації суспільної підтримки.

Досвід діяльності ОУН на Харківщині демонструє як можливості, так і обмеження поширення українських національних ідей в умовах окупації та внутрішніх суперечностей. Неспроможність подолати міжфракційні протиріччя та знайти ефективні форми роботи з населенням східних регіонів стала

важливим уроком для майбутніх поколінь українських політиків. Водночас сам факт активної діяльності українських націоналістичних організацій на території Харківщини засвідчував загальноукраїнський характер прагнень до незалежності та спростовував радянські та російські міфи про штучність української нації. Цей досвід зберігає свою актуальність для розуміння сучасних процесів національного будівництва та консолідації української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Київ.
2. Державний архів Служби Безпеки України (ДА СБУ). Документи з історії діяльності ОУН на території Харківщини. 1941–1943 рр.
3. Державний архів Служби Безпеки України (ДА СБУ). Документи з історії діяльності ОУН та УПА на території Харківщини. 1941–1943 рр.
4. Державний архів Харківської області (ДАХО). Харків. Ф. Н-2982. Харківська міська управа (період німецько-нацистської окупації). 1941–1943 рр.
5. Нова Україна : щоденна газета. Харків, 1941–1943.
6. Постанови II Великого збору Організації Українських націоналістів. Квітень 1941 року. Вікіджерела. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Постанови_II_Великого_збору_Організації_Українських_націоналістів._Квітень_1941_року (дата звернення: 03.08.2025).
7. Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. : збірка документів. Бібліотека українського підпільника. Б. м., 1955. Ч. 1. С. 3.
8. Програма Організації Українських Націоналістів (затверджена на III-му Великому Зборі Українських Націоналістів 30 серпня 1947 року). Б. м., 1947. 4 с.
9. Український засів : журнал. Харків, 1942–1943.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ). Фонди партизанського руху опору в Україні періоду Другої світової війни.
11. 1941-й: спроба відновлення Української Держави. Український інтерес. URL: <https://uain.press/blogs/1941-j-sproba-vidnovlennya-ukrayinskoyi-derzhavi-215424> (дата звернення: 09.09.2025).

12. Акт 30 червня 1941 — Архів ОУН. URL: <https://ounuis.info/library/newspapers/tags/Акт%2030%20червня%201941.html> (дата звернення: 30.10.2025).

Література

13. Акт відновлення Української Держави. 30 червня 1941 р. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / під ред. Я. Дашкевича та В. Кука. Львів ; Київ, 2001. С. 145–147.
14. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів : Світ, 2003. 696 с.
15. В'ятрович В. М. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Київ : Видавничий дім "КМ Академія", 2011. 280 с.
16. Гудь Б. В. Український визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: організаційний та ідеологічний аспекти. Львів, 2013.
17. Гунчак Т. У мундирах ворога. Київ : Либідь, 1993. 240 с.
18. Декалог "десять заповідей українського націоналіста". UkrNationalism. 2025. URL: <https://ukrnationalism.com/the-nationalist-movement/ideology/laws-of-ukrainian-nationalism/47-dekaloh-desiat-zapovidei-ukrainskoho-natsionalista.html> (дата звернення: 25.09.2025).
19. Дервінський В. Ф. Діяльність Організації українських націоналістів та Української Повстанської Армії на Житомирщині (1940–1953 рр.): етнонаціональний аспект : дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2001.
20. Дерейко І.І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). / Іван Дерейко; Ін-т історії України НАН України. — К., 2012. — 174 с.
21. Діяльність ОУН на Півдні та Сході України : матеріали громадських історичних слухань. Київ : СБУ, 2008.
22. Діяльність ОУН на Півдні та Сході України : матеріали громадських історичних слухань. Київ : СБУ, 2008. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1112701.html> (дата звернення: 20.08.2025).

- 23.Дьякова О. В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: методичні рекомендації з історії рідного краю. Харків, 2007.
- 24.Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua> (дата звернення: 23.09.2025).
- 25.З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ : науково-документальний журнал. Київ : СБУ ; Держкомархів України ; Інститут історії України НАН України, 1994.
- 26.Зайцев О. Ю. Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. Київ: Критика, 2013.
- 27.Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
- 28.Казус В. О. Гітлерівська пропаганда в окупованому Харкові. Харків, 2007.
- 29.Касьянов Г. До питання про ідеологію ОУН : аналітичний огляд. Київ, 2003. 65 с.
- 30.Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929–1941 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1998.
- 31.Киричук Ю. А. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів : Добра справа, 2003. 463 с.
- 32.Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. Торонто, [б. р.].
- 33.Косик В. Розкол ОУН (1939–1940) : збірник документів. Львів : Інститут українознавства НАН України, 1999. 280 с.
- 34.Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів : Піраміда, 1993. 659 с.
- 35.Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2017. Т. 20. № 12. С. 55–61.
- 36.Кучерук О. С. Організація українських націоналістів (мельниківців). Енциклопедія сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних

- досліджень НАН України, 2022. URL: <https://esu.com.ua/article-76014> (дата звернення: 13.10.2025).
37. Літопис УПА. Нова серія. Т. 1–20. Київ ; Торонто, 1995–2012.
38. Літопись УПА. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни : монографія. Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. 478 с.
39. Лях С. Р. Методологія історії : навчальний посібник. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 252 с.
40. Лях С. Р. Методологія історії: класика і практика : навчальний посібник. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 130 с.
41. Мельниківці. Енциклопедія сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: <https://esu.com.ua/article-66374> (дата звернення: 20.09.2025).
42. «Мельниківці» – також патріоти! Історична правда. 2021. 17 січня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/01/17/158827/> (дата звернення: 20.09.2025).
43. Методологія історії. Енциклопедія історії України. URL: http://history.org.ua/?termin=Metodologiya_istorii (дата звернення: 29.09.2025).
44. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. І. 1920–1939 / за ред. С. Ленкавського. Мюнхен ; Лондон ; Нью-Йорк, 1968. 598 с.
45. Міронова І. С. Джерелознавство, історіографія та методологія історії : навчальний посібник. Миколаїв : Видавництво ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. 212 с.
46. Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі (1941–1943 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2001.
47. Ніхто не хотів поступатися: як і чому стався розкол ОУН. Радіо Свобода. 2020. 23 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30798456.html> (дата звернення: 20.09.2025).

48. Організація Українських Націоналістів (ОУН-м), харківський осередок. Справжня Варта. URL: <https://varta.kharkov.ua/hyde-park/ngo-nationalist/1100593> (дата звернення: 06.08.2025).
49. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Наукова думка, 2005. 496 с.
50. ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч.2. / Упорядники: О.Веселова, О.Лисенко, І.Патриляк, В.Сергійчук. Відп.ред.С.Кульчицький. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – 281 с.
51. ОУН і УПА в 1943 році : документи / упоряд.: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук ; відп. ред. С. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. 347 с.
52. ОУН і УПА в 1945 році : збірник документів і матеріалів. У 2 ч. Ч. 1 / редкол.: Г. В. Боряк, О. М. Веселова, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький (відп. ред.) ; вступ: О. Є. Лисенко ; упоряд.: О. М. Веселова (відп. упоряд.), В. А. Гриневич, В. І. Сергійчук. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 370 с.
53. ОУН у світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів], 1955. 283 с.
54. «Падають в братні могили... члени Організації українських націоналістів»: нацистські репресії проти мельниківців (1941–1944 рр.). Частина 1. Україна Модерна. 2023. 27 квітня. URL: <https://uamoderna.com/backward/padaiut-v-bratni-mohyly-chleny-orhanizatsii-ukrainskykh-natsionalistiv-natsystski-represii-proty-melnykivtsiv-1941-1944-rr-chastyna-1/> (дата звернення: 24.10.2025).
55. «Падають в братні могили... члени Організації українських націоналістів»: нацистські репресії проти мельниківців (1941–1944 рр.). Частина 3. Україна Модерна. 2023. 8 червня. URL: <https://uamoderna.com/backward/padaiut-v-bratni-mohyly-chleny-orhanizatsii-ukrainskykh-natsionalistiv-natsystski-represii-proty-melnykivtsiv-1941-1944-rr-chastyna-3/> (дата звернення: 08.09.2025).

- 56.Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. 564 с.
- 57.Патриляк І. К. "Перемога або смерть": український визвольний рух у 1939–1960 роках. Львів : Часопис, 2012. 512 с.
- 58.Патриляк І. Ніхто не хотів поступатися: як і чому стався розкол ОУН. Радіо Свобода. 2020. 23 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30798456.html> (дата звернення: 20.10.2025).
- 59.Патриляк І. К. Протистояння ОУН(б) і ОУН(м) у роки Другої світової війни // Український історичний журнал. 2009. № 5.
- 60.Пащенко В. О. Православна церква в Україні під час Другої світової війни (1939–1945). Полтава: АСМІ, 2002.
- 61.Підпілля ОУН-М на Наддніпрянщині під час німецько-радянської війни. Militarnyi. 2020. 21 червня. URL: <https://militarnyi.com/uk/blogs/pidpillya-oun-m-na-naddnipyanshyni-pid-chas-nimetsko-radyanskoyi-vijny/> (дата звернення: 02.11.2025).
- 62.Повернення Вождя ОУН: чому Бандеру вбили, а Мельника – ні. Новинарня. 2023. 2 березня. URL: <https://novynarnia.com/2020/12/17/amelnyk/> (дата звернення: 28.09.2025).
- 63.Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни. Канада, 1951.
- 64.Похідні групи ОУН. Народний Оглядач. URL: <https://www.ar25.org/article/pohidni-grupy-oun.html> (дата звернення: 25.09.2025).
- 65.Похідні групи та підготовчий етап діяльності ОУН-р на Наддніпрянщині (червень 1941 – травень 1942 рр.). URL: <http://dontsov-nic.com.ua/pohidni-hrupy-ta-pidhotovnyj-etap-diyalnosti-oun-r-na-naddnipyanshyni-cherven-1941-traven-1942-rr/> (дата звернення: 10.10.2025).
- 66.Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 182 с.

- 67.Радченко Ю. Українська допоміжна поліція та Голокост на території м. Харкова (1941–1943 рр.). Дослідження з історії України. 2018.
- 68.Реабілітовані історією. Харківська область: Книга третя. Ч. 2 / Ред.-упоряд. А. О. Епштейн. Київ; Харків: Оригінал, 2016. 696 с.
- 69.Реєнт О. П. Методологія та методика історичних досліджень. Український історичний журнал. 1999. № 3. С. 3–18.
- 70.Русначенко А. М. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ : Університетське видавництво "Пульсари", 2002. 519 с.
- 71.Семінар «Роль ОУН-УПА в Другій світовій війні» (українська версія). Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/ukrayinsko-nimecki-istorychni-dialogy/seminar-rol-oun-upa-v-drugiy-svitoviy-viyni-ukrayinska-versiya> (дата звернення: 29.09.2025).
- 72.Сергійчук В. І. ОУН-УПА в роки війни. Київ, 1996.
- 73.Сергійчук В. І. Український здвиг. Т. 5 : Наддніпрянщина. 1941–1955. Київ, 2005.
- 74.Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків : Прапор, 2004. 368 с.
- 75.Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / За ред. В. Сергійчука; Галузевий державний архів служби зовнішньої розвідки України. – Т. 1. – К., 2009. – 680 с.
- 76.Стефанюк Г. В. Теорія і методика наукових досліджень : навчально-методичний посібник для студентів спеціальності 032 «Історія і археологія». Івано-Франківськ : ПНУ, 2020. 134 с.
- 77.Структура повстанського руху. ОУН-УПА. URL: <https://oun-upa.national.org.ua/organization/> (дата звернення: 04.10.2025).
- 78.Теорія та методологія історичних досліджень : програма навчальної дисципліни. Київ : КПІ, 2019. 21 с.

79. Труш В. Діяльність ОУН (б) на Харківщині // Діяльність підпілля ОУН на Сході України : збірник статей. Дніпропетровськ: Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010.
80. Удод О. До питання про витоки українсько-польського протистояння на Волині. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. 40. С. 168–173.
81. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 : збірник документів і матеріалів / під ред. Я. Дашкевича та В. Кука. Львів ; Київ, 2001. 895 с.
82. УПА і Харків: як харківці боролися за Україну в лавах УПА. Радіо Свобода. URL: <https://radio.nakypilo.ua/ne-tilky-galychany-yak-harkivczi-borolysya-za-nezalezhnu-ukrayinu-v-lavah-upa/> (дата звернення: 27.08.2025).
83. Ухач В. З. Сучасна вітчизняна історіографія похідних груп ОУН (б) та ОУН (м) на Великій Україні (1941–1943 рр.): вибрані аспекти. Тернопіль, 2015. 312 с.
84. Харків під час німецької окупації та російської навали. Суспільне Харків. 2025. URL: <https://suspilne.media/kharkiv/273510-nimci-ne-bombili-harkiv-tak-silno-ak-zaraz-rf-doslidnik-istorii-pro-harkiv-pid-cas-drugoi-svitovoi/> (дата звернення: 18.10.2025).
85. Харківщина на початку війни. Окупація Харківщини. Харківщинознавство. Навчальні матеріали. 2020.
86. Чому розкол на "бандерівців" та "мельниківців" був неминучим? Артефакт. 2019. 9 вересня. URL: <https://artefact.org.ua/history/chomu-rozkol-na-banderivtsiv-ta-melnykivtsiv-buv-nemynuchym.html> (дата звернення: 29.08.2025).
87. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (причинок до історії похідних груп ОУН на центральних та східних землях України в 1941–1943 рр.). Мюнхен, 1958.
88. Шумук Д. За східним обрієм : спогади. Париж, 1974.

89. Ясь О. В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова. Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 133–158.
90. Ясь О. Компаративні історії: інструментальні можливості, порівняльні перспективи та пізнавальні ліміти : аналітична записка. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2023.

Резюме. Дослідження спрямоване на комплексний аналіз діяльності Організації українських націоналістів (бандерівського та мельниківського крил) на території Харківщини в період німецької окупації 1941-1945 років. Розглянуто процеси формування організаційних структур ОУН(б) та ОУН(м), їхні ідеологічні засади, програмові принципи та основні напрямки діяльності в умовах східноукраїнського регіону. Проаналізовано специфіку взаємовідносин обох течій ОУН з німецькою окупаційною владою, місцевим населенням та між собою. Досліджено регіональні особливості поширення українських націоналістичних ідей на території з етнічно неоднорідним населенням та слабкими традиціями української політичної організації. Розкрито вплив внутрішніх суперечностей українського національного руху на ефективність боротьби за незалежність у східних регіонах України.

Resume. The study is aimed at a comprehensive analysis of the activities of the Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera and Melnyk factions) in the Kharkiv region during the German occupation of 1941-1945. The processes of formation of organizational structures of OUN(b) and OUN(m), their ideological foundations, program principles and main directions of activity in the conditions of the Eastern Ukrainian region are examined. The specifics of the relationship between both OUN factions with the German occupation authorities, local population and between themselves are analyzed. The regional peculiarities of spreading Ukrainian nationalist ideas in territories with ethnically heterogeneous population and weak traditions of Ukrainian political organization are investigated. The influence of internal contradictions of the Ukrainian national movement on the effectiveness of the struggle for independence in the eastern regions of Ukraine is revealed.